

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Professor *Sture Lagercrantz*, Uppsala: Om
flugglas och getingburkar 1
Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: Etnolo-
gien i dagens Estland 5

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Mátyás Szabó*, Stockholm: Byord-
ningar som medel att förbättra jordbruket 10
Alf Arvidsson: Sågarnas sång. Anmäld av
fil. dr *Stefan Bohman*, Stockholm 17
Hantverk i Sverige. Red. av Bengt Nyström,
Arne Biörnstad och Barbro Bursell. An-
mäld av docent *Birgitta Skarin Frykman*,
Göteborg 21
Irena Turnau: History of Knitting before
Mass Production. Anmäld av fil. lic. *Gud-
run Ekstrand*, Stockholm 24

- Baltic Silver. Red. av Carl Ehrnrooth, Rai-
mo Fagerström och Elsebeth Welander-
Berggren. Anmäld av fil. lic. *Lis Gran-
lund*, Stockholm 27
Gudrun Ekstrand: Kröningsdräkter i Sve-
rige. Anmäld av docent *Elisabet Stavenow-
Hidemark*, Stockholm 29
Olav Cristensen och Anne Eriksen: Hvite
lögner. Anmäld av dr philos. *Ulla Lind-
ström*, Stockholm 30

KORTA BOKNOTISER

- Bo Persson: Skogens skördemän 31
Bengt af Klintberg: En tjottablångare mellan
lysmaskarna 31
Jan Hult – Bengt Nyström: Technology &
Industry 32

RIG • ÅRGÅNG 76 • HÄFTE 1

1993

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Docent *Elisabet Hidemark*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Johan Knutsson*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Johan Knutsson*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Box 27820, 115 93 Stockholm

Års- och prenumerationsavgift 100:–

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

BTJ Tryck AB, Lund 1993

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Om flugglas och getingburkar

Av Sture Lagercrantz

Till de i betydande delar av Europas säkert rätt spridda fållor som endast sällan omtalas i etnologisk litteratur hör flugglasen. Det är en päronformad med lös propp försedd, vanligen av ofärgat glas blåst flaska med hål i botten, som böjts inåt och bildar en ränna i vilken lockbetet hålls. Tre glasklumpar har smälts på flaskan som fötter. Typen är enhetlig inom utbredningsområdet men obetydliga detaljer som flaskans bukighet och fötternas eller proppens utseende varierar.

Flugglasen (*mosqueiro*) används i Portugal, i Amarante var det omkring 1900

den vanligaste flugfällan. I rännan hålls ättika, flaskan ställs över ett papper på vilket man strör ut en sked socker. En *mosqueiro* kostar 350 realer. Fattigt folk använder istället och vanligen med "utmärkt" resultat ormbunkar. Samlingarna i Museum für Völkerkunde i Berlin har nyligen kompletterats med ett portugisiskt flugglas. Varken R. Vossen eller V. Grottanelli känner till fällan från Spanien resp Italien. I Schweizerisches Museum für Volkskunde finns flugglas från Emmental, Eptingen (fig. 1) och staden Basel från omkring 1850 resp 1830 och

Fig. 1. Flugglas, Eptingen, Schweiz (Schweizerisches Museum für Volkskunde VI 43594.1). Omkring 1830.

1900. Th. Gantner meddelar mig att fällorna "wurden bis zum zweiten Weltkrieg im bäuerlichen Bereich mit Erfolg verwendet und zum Theil parallel mit den hängenden Fliegenfängern mit der riechenden Klebemasse in Betrieb gehalten" samt att "seit einigen Jahren gibt es die Fliegengläser wieder im 'Heimatwerk' zu kaufen: als dekorative 'antike' Aufstellgläser, hergestellt von einheimischen Glasbläsern".¹

För att skydda körsbärs- och olivträden etc mot insektsangrepp hänger man bl a i Schweiz och Grekland upp McPhailfällor i träden. Det är närmast en sorts enkla flugglas utan fotklumpar. I de angivna länderna och även annorstädes har det bedrivits intensiva vetenskapliga fältstudier för att utröna hur lockbetet bör vara sammansatt och glaset se ut m m för att ge bästa resultat. En gulaktig flaska fångar t ex bättre än en klar. När Rebellfällan uppfins i Schweiz 1969, med påtaglig framgång prövas i Hersberg följande år samt börjar serietillverkas för avsalu gällertarbetena väsentligen om den gamla eller nya fällan är bäst. Den senare är en sk "Wegwerffalle" som kastas bort efter användningen. Det är en 15 x 20 cm stor, 1 mm tjock kartongskiva bestruken med klibbmassa och gul fluorescerande dagsljusfärg. Kartongen har två hål för upphängningssnören och säljs 1971 jämte instruktion förpackad i genomskinlig plastfolie för 0.35 schw fr. Rebellfällan fångar bra och används redan 1971 åtminstone i Tyskland, Tjeckoslovakiet, Österrike, Schweiz och Italien. I en nyare modell ersätts kartongen av plast som är mera motståndskraftig mot väderleken. Vidare sammanfogas två skivor kors-

formigt. När fällan tjänat ut bränns plasten. Den nya modellen har tillverkats i "stora serier" sedan 1977 och säljs under namnet Rebell 78.²

I Österreichisches Museum für Volkskunde finns enligt F. Grieshofer inga flugglas. W. Hirschberg skriver att på grenarna i fruktträdgårdarna hängs det då och då ut getingfällor och han har vänligen sänt mig en sådan (fig. 2). Det är en fabrikstillverkad, genomskinlig plastburk (10.5 cm hög, 9 cm diam) med gult skruvlock försett med tapp för upphängningssnöre. Burken har två mitt emot varandra på 6 cms höjd placerade ingångar och dess botten är försedd med tre små plastklumpar. I fällan hålls ättika eller med vatten utspätt öl till ungefär 1 cm från ingångarna. Snabbt resultat utlovas av tillverkaren. Det är en vida enklare konstruktion än flugglaset men de tre helt överflödiga bottenklumparna antyder att ett samband inte kan uteslutas.³

² Entomophaga 18, p.103/16; Entomologia Experimentalis et Applicata 33, p. 20/6; Environmental Entomology 4, p.187/98; International Atomic Energy Agency, STI/PUB 265, Wien 1971, p. 77/86; Journal of Economic Entomology 32, p. 758/61; Schweizerische Zeitschrift für Obst- und Weinbau 107, s. 196/205 och fig. 1, 114, s.229/32 och fig. 1; The International Symposium on Fruit Flies of Economic Importance, Proceedings Athens November 1982, Rotterdam 1983, p. 445/50, 451/6, 490/4; World Crop Pests 3 B: Fruit Flies, their Biology, natural Enemies and Control, Elsevier 1989, p. 317/9 och fig. 9.2.1/2; Zeitschrift für angewandte Entomologie 88, s. 90/7. Värdefulla uppgifter om entomologisk litteratur har lämnats av Chr. Dahl 20.9.91; 23.10.91 och P. Lindskog 8.11.91.

³ F. Grieshofer 18.1.1990; W. Hirschberg 23.6.91. I den österrikiska plastburken ligger en bruksanvisning: "+ behälter mit essig oder bier füllen und mit wasser verdünnen + die flüssigkeit soll 1 cm unterhalb des einflugloches stehen + mit einer schnur auf einem ast oder im starken buschwerk aufhängen + unwahrscheinlich, in welch kurzer zeit eine menge fliegenden ungeziefers vernichtet wird +".

¹ Schweizerisches Museum für Volkskunde: VI 17687, 18627, 43594.1 – Th. Gantner 22.11.89, 21.12.89; V. Grottanelli 20.3.91; W. Köpke 13.12.89; J. Zwernemann 27.11.89; Portugalia 2, p. 87/8 och fig. 7.

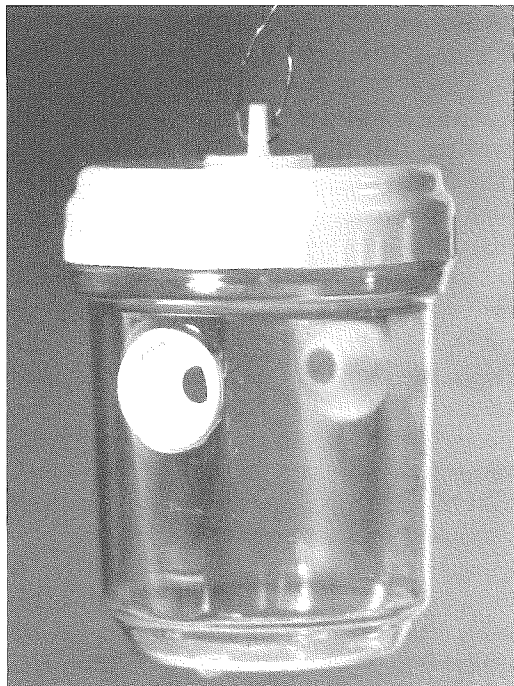

Fig. 2. Getingburk, Wien (foto Ateljé Öhlund, Uppsala). 1992.

kan byts ut mot en syltburk. Över denna binds ett papper i vilket det skurits en triangulär flik som getingarna faller ner igenom. I princip alltså en vattenkatt. "Hygieniska institutet" i Museum für Völkerkunde i Hamburg har några flugglas men däremot finns inga i Museum für Völkerkunde i Leipzig.⁴

Från Tjeckoslovakiet meddelar J. Jezěk och M. Skuhrává att flugglas används av entomologer men däremot inte "in family households". Beträffande Polen skriver J. Skrzyńska att det saknas flugglas i Państwowe Muzeum i Warszawa och veterligen också i andra polska, etnologiska museer. Fällan är däremot känd från Belgien och Nederländerna. Uppgifter finns sålunda från Volkskundemuseum, Antwerpen och 'Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem. Möjligen har den också använts i England. I en engelsk film om Ch. Dickens' "Lilla Dorrit" syns nämligen ett flugglas på en interiörbild. Å andra sidan känner J.P. O'Connor inte till det från Irland.⁵

Beträffande Sverige nämner B.A. Persson att flugglas sedan 1890-talet spritts över landet från småländska glasbruk via marknader och handelsbodas. Det gäller väl kanske främst för glasdistrikten. Ivan Andersson har t ex meddelat mig att de aldrig saluförts i en större lanthandel i Laxarby. I Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala finns inga uppgifter om flugglas. Här dominerar istället material

Fällan är okänd eller åtminstone salufördes inte i en större mycket väl sorterad järnhandel i Uppsala.

I en tysk handbok från 1900-talets mitt sägs att flugglasen användes mer förr på landsbygden ("in ländlichen Haushalten"). I rännan hålls litet vatten eller utspädd mjölk och flaskan sätts över litet socker eller en nyuppskuren brödbit på en solbelyst bordsskiva eller något dylikt. Indirekt bekräftas uppgiften av M. Bauer-Heinhold som generellt anger att flugglas används "från alperna till Schleswig-Holstein". I tyska uteserveringar hängs det omkring 1940 här och där upp flaskor av ofärgat glas som getingfällor. Till lockbete används syrliga fruktsafter eller med vatten utspädd ättika (med tanke på bin däremot inte honungs- eller sockervatten). Kemper rekommenderar att flas-

⁴ E. Schwerin 11.7.91; J. Zwernemann 27.11.89; Bauer-Heinhold, M., *Alte Bauernstuben*, München 1979, s. 124 och fig. 193 – citerad av Ch. Gasser, *Trappln, Gschuicher und andere Fourtl*, Meran 1988, s. 28/9 och fig. 38; Kemper, H., *Lehrbuch für Schädlingbekämpfer*, Berlin 1943, s. 220/1 och fig. 190/1.

⁵ E.M.Ch.F. Klijn 1.12.89; J. Jezěk 10.5.91; J.P. O'Connor 14.8.91; J. Skrzyńska 10.5.91; M. Skuhrává 30.6.91; P. Vansummeren 15.12.89.

avseende den gamla "hederliga" flugsmäckan. Ibland har flugglas utropats på auktioner. Bengt Sommar har uppmärksammat detta vid några tillfällen under 1900-talets mitt i Uppland. I en priskurant från 1904 kostar ett klart glas 55 öre och ett mattslipat 70. I rännan hålls svagdricka eller någon annan sötaktig vätska. Det kan förefalla som om flugglasen borde vara relativt vanliga i de kulturhistoriska museernas samlingar. Så är emellertid inte fallet och när de finns saknas ibland uppgift om deras härkomst, eller också kan glaset vara köpt i någon antikaffär som t ex Reimers i Stockholm. Belägg finns från Stockholm, Jönköping (Lindströmska fastigheten), Lund (ett glas från omkring 1900), Backa i Värö och Vallåkra. I Norge är flugglas bl a kända från Stange i Hedmark och beträffande Finland meddelar S. Kopisto att de var ganska vanliga omkring 1900 och för det mesta ingick i de gamla glasbrukens produktion. I Iittala glasbruks AB katalog från 1934 avbildas ett flugglas av sedvanlig typ. Vid den tiden slutade man att tillverka dem.⁶

En tidig variant beskriver Anders Tidström som besöker en halländsk gästgivaregård (Sköldinge) 1756. "Ett flugeglas med dricka uti ofvanpå concavt och midtåt ett hål, genom hvilket flugan flög ned, men då hon skulle flyga upp igen, stötte hon mot glaset, att hon måtte dyka

⁶ Jönköpings läns museum 28.459 – M. Ridderberg 27.3.91; Kulturhistoriska museet, Lund 41.327 – N. Nilsson 24.11.89; Nordiska museet 195.750/3, 287.074, 196.218, 304.592 – I. Bonge-Bergengren 19.12.89, 24.10.90; Norsk Folkemuseum 1939–0718, 1941–0286, 1950–1178 – E. Waerner 15.1.90; Upplandsmuseet 9479 – K. Berg 1.12.89; Museet i Varberg 25.225 – Chr. Andersson-Wiking 16.11.89 som även nämner att det finns tre flugglas i Värö-Stråvalla hembygdsförenings samlingar; S. Kopisto 19.12.1989; Kulturens årsbok 1959, s. 142/4 och fig.

neder igen".⁷ Vilken glastyp som varit förebild för den "moderna" varianten med sina tre små fötter låter sig väl sannolikt inte fastställas. Det har nämligen utan tvekan funnits många sorters flugglas. Tidströms notis ger en värdefull antydning. Det här aktuella flugglaset uppstår emellertid på kontinenten och når sannolikt sin största utbredning omkring sekelskiftet eller strax efter. Det används i betydande delar av västra och centrala Europa, möjligen i England men sannolikt inte i Tjeckoslovakiet och Polen. Flugglaset är mera uppskattat på kontinenten än i Sverige, Norge och Finland. Här har det, möjligen fränsett glasbruken med deras närmaste omnejd, aldrig "slagit igenom" ordentligt utan egentligen bara blivit ett mera kuriöst prydnadsföremål. Som sådant blåses och saluförs flugglasen på nytt i Schweiz. Enklare gärna mer eller mindre gula flugglas utan fotklumpar används emellertid också i centrala och södra Europa för att skydda bär- och fruktodlingar mot skadeinsekter. Hårtill kommer i träd etc upphängda flaskor, glas- och plastburkar, som i t ex Tyskland och Österrike används som getingfällor. Plastburkarna från Wien är av speciellt intresse med tanke på de i och för sig onödiga små "fötterna". När medelålders och äldre herrar på 20- och 30-talen ville dricka kaffe m m utomhus i Sverige hällades för övrigt ibland upp litet punsch på en mindre tallrik som getingskydd. I stora delar av centrala Europa har utomhusfällorna av glas allt snabbare börjat ersättas av gulfärgade klubbiga pappskivor och på sistone av den moderna plastfällan *Rebell* 78. En undersökning av hur insekter förr jagades och fångades skulle emellertid säkert ge etnologiskt värdefulla resultat.

⁷ Tidström, A., Resa i Halland, Skåne och Blekinge 1756, Lund 1891, s. 11/2 – jfr. Persson, P.A., Kulturens årsbok 1959, s. 142.

Etnologien i dagens Estland

Av Mats Hellspång

Etnologi och folkloristik har alltid varit discipliner med stor politisk sprängkraft. Detta har särskilt kommit till uttryck i länder som med svårigheter tillkämpat sig nationellt oberoende eller i länder med besvärliga minoritetsproblem. Etnologien har då med stor iver använts för att artikulera ett folks kulturella särart och kanske för att erbjuda verkningfulla nationella myter och symboler.

Den estniska etnologiens öden måste ses i detta ljus. Den växte fram mot slutet av 1800-talet, och många såg den som ett instrument för de nationella krafterna i landet, de som vände sig såväl mot den tysk-baltiska överklassens dominans som mot den tsarryska överheten. I försöken att hävda en estnisk urrätt till området tog man ibland mycket lätt på källkritiska regler.¹ Starka nationella strävanden låg bakom folkminnesforskaren Jakob Hurts samlingar, som efter hans död 1907 blev grunden för Estniska Nationalmuseet i Tartu.

Under Estlands två decennier som fri republik var därför naturligt nog etnologien ett omhuldat ämne. Nu fick Estniska Nationalmuseet statsanslag och kunde flytta in i förnämliga lokaler i slottet Raadi utanför Tartu. Museet utvecklades till en mångsidig etnologisk och kulturhistorisk forskningsinstitution, inte olikt Nordiska museet i Stockholm

och uppenbarligen inspirerat av detta museum. Den vetenskapliga inspirationen hämtades även från Finland. Här hade den förste moderne folkloristen Oskar Kallas utbildats och härifrån kom Ilmari Manninen, som under en tid var museets ledare, som vidare 1924–1928 var docent i ämnet vid Tartuuniversitetet och i estnisk etnologi introducerade de diffusionistiska undersökningsmetoder, som på 1920-talet och flera decennier framåt dominerade den nordiska etnologiska forskningen.

Den första professuren i etnologi i Estland inrättades i Tartu 1939 och tilldelades Gustav Ränk. Han hann dock bara tjänstgöra ett år innan ryssarna besatte landet. Ränk avsattes och etnologien desarmerades. Ferdinand Linnus, ledare för Estniska Nationalmuseet i Tartu, bortfördes av ryssarna och dog under oklara omständigheter följande år. Sedan tyska armén 1941 erövrat landet fick estniska etnologer ytterligare några nådaår. Gustav Ränk verkade åter som professor 1941–1944. Man sysslade nu intensivt med att rädda traditionellt folkligt material och göra strategiska fältundersökningar, t.o.m. strax bakom den tysk/ryska fronten. Det gällde då särskilt voterna, en finsk-ugrisk folkspillra som levde på rysk mark i Ingermanland. 1944 återvände dock fronten till estnisk mark. Gustav Ränk, Eerik Laid, Helmut Hagar och Armin Tuulse, alla fyra senare verksamma i Stockholm, gjorde storslagna insatser för att rädda de etnologiska samlingarna

¹ Ants Viires, *Pseudomythology in Estonian Publicity in the 19th and 20th Century*. *Etnologia Europaea* 1991.

på Raadi, innan Röda armén så småningom brände slottet.

Efter kriget har etnologien uppenbarligen hållits på sparlåga i Estland. Ämnet saknar alltså en professur liksom flera andra ämnen som uppfattades som "nationella". Nationalmuseet omdöptes till Statliga Etnografiska Museet (1988 fick det tillbaka sitt gamla namn).

Etnografi är på ryskt manér det namn som använts efter kriget och som på de flesta håll i dåvarande Sovjetunionen (dock inte i Vitryssland och Ukraina) är ämnet en underavdelning under historia.

Andra delar av det gamla museet flyttades efter kriget till det nyinrättade Statliga Litteraturmuseumet, d.v.s. Kreuzwaldinstitutet. Hit fördes de från Hurt härstammande folkloristiska samlingarna. Man talar missvisande om ett museum och inte om ett arkiv, vilket ju Kreuzwaldinstitutet i verkligheten är, men detta beror alltså på att Litteraturmuseumet egentligen är en del av det gamla Nationalmuseet.

Vetenskapen vid Nationalmuseet fick efter andra världskriget träda tillbaka för propagandaverksamhet. 1925–1939 utkom 14 band av museets årsbok Eesti Rahva Muuseumi Aataraamat, under den något längre perioden 1944–1959 endast två. Museet har efter kriget hållit till i en f.d. domstolsbyggnad i centrala Tartu. Ett enda inte alltför stort rum har länge varit det utrymme där man haft möjlighet att visa utställningar. Våren 1992 hade man ytterligare ett mindre rum inrett för utställningar (där det med anledning av det svenska kungaparets besök i Estland i april 1992 iordningstälts en liten utställning kring den estlandssvenska kulturen).

Man skiljer i Estland liksom i det forna Sovjetunionen (och i många västliga länder) ganska skarpt mellan etnologi

("etnografi") och folkloristik. Den senare sorterar i Estland under litteraturhistoria. En professur i folkloristik inrättades i Tartu redan 1920. Innehavare fram till andra världskriget var den tysk-baltiska folkdiktsforskaren Walter Andersson. Men när Baltikums tyskar evakuerades i krigets inledningsskede för också han. Han blev professor i Königsberg, det senare Kaliningrad, och fick efter kriget en lärostol i Kiel. De senaste decennierna har Eduard Laugaste varit professor i folkloristik i Tartu. Detta att folkloristiken men inte etnografien haft en professor i Tartu under senare år gör att man kanske inte enbart skall föreställa sig att det varit av politiska skäl som etnologien varit utan en professur. Folkloristiken är ju ett minst lika "nationellt" ämne som etnologien. Troligen har personsituationen spelat in. Det har knappast funnits någon verklig kandidat till en professur i etnologi i landet. Den i ett internationellt perspektiv skickligaste forskaren, Ants Viires, f. 1918, den ende etnologen i Estland med en doktorsexamen, arbetade under kriget en tid på "fel sida", vilket blockerade hans fortsatta karriär. Det är ändå ett gott tecken på hans utomordentliga kompetens, att han trots politiska handikapp kunnat bli ledare för Vetenskapsakademiens etnologiska avdelning.

Vid det nationella restaurationsarbete som nu förestår behövs etnologi och folkloristik av flera skäl, inte minst för att analytiskt kunna bearbeta de stora samlingar som sedan gammalt faktiskt finns. De folkloristiska samlingarna i Estland är imponerande även i ett internationellt perspektiv. Enligt uppgifter i juni 1992 har man på ansvarigt håll beslutat återupprätta lärostolen i etnologi i Tartu.

1938 hade den Estniska Vetenskapsakademien grundats i Tallinn. Den

upplöstes av den nya kommunistiska regimen 1940. 1946 grundades i stället Estniska SSR:s Vetenskapsakademi. Enligt sovjetiskt mönster var det snarare här vid en renodlad forskningsinstitution som forskning borde ske än vid universitetens institutioner. Här har det nu sedan en tid funnits en avdelning för etnologi vid det Historiska Institutet. Vid denna har man arbetat vidare med den estniska bondekulturen sedd ur ett historiskt-geografiskt perspektiv. Samtidigt har det vid Institutet för språk och litteratur funnits forskare som sysselsatt sig med folkloristik med skiftande inriktning, bl.a. ordspråk och folkmusik. Kreuzwaldinstitutet i Tartu sorterar också under Vetenskapsakademien.

Vi har med andra ord två centra för etnologisk forskning i Estland: Vetenskapsakademien i Tallinn/Tartu och universitetet i Tartu. Mellan dem har det uppenbarligen rått och råder rivalitet. Dessutom förekommer i viss utsträckning och med ytterst knappa resurser etnologisk forskning vid några museer i landet, främst vid det stora friluftsmuseet Rocca-al-mare i Tallinn, där man bl.a. publicerat etnologiska skrifter. Detta museum tillkom intressant nog på 1950-talet, alltså under en tid när den sovjetiska ovilligheten att tillåta estniska nationalitetssträvanden var som mest markerad och de ämnesmässiga kontakterna med t.ex. Skandinavien var som svagast. Uppenbarligen hade ett friluftsmuseum ett eget goodwill-värde, man kan se att det flitigt utnyttjades vid allehanda officiella högtidligheter, då t.ex. folkdanslag uppträdde, som en signal till omvärlden att någon repression av det estniska inte skedde i Sovjetunionen. Att dock även Rocca-al-mare kommit att ses som en estnisk symbol framgår av att flera av de gamla gårdarna på museet under de senaste åren bränts ner nattet

tid av aldrig spårade personer. Den allmänna meningen i Tallinn är att förövarna var motståndare till självständighetssträvandena i Estland. Av provinserna hade Ösel under 1800-talet en livaktig fornminnesförening med egna publikationer. Kuuresaare museum, som förvaltar dessa traditioner, har skaffat sponsorer och kommer att ge ut sin första årsbok 1993.

På Vetenskapsakademien ägnar man sig åt forskning på heltid. På den etnologiska avdelningen finns 6 à 7 forskare med kandidatexamen. Folkloristerna med kandidatexamen är ytterligare några fler till antalet vid den litteraturhistoriska avdelningen. Flera av kandidaterna har lagt fram sina avhandlingar i Sovjetunionen. Ett lämpligt antal lenincitat har varit betydelsefullt för att få arbetena godkända. Vid kandidatavhandlingarnas ventilering har två opponenter varit verksamma, av vilka den ene måste vara doktor. I avsaknad av doktorer i etnologi har man oftast använt historiker i denna roll. Viires doktorsdisputation, den enda efter kriget, ägde rum i Moskva 1979. Här tjänstgjorde tre opponenter, en est, en litauer och en ryss, alla doktorer. Akten tog två timmar men kommittén som skulle godkänna avhandlingen behövde ett år för att fatta beslut. Arbetet behandlade de folkliga transportmetoderna i Baltikum. Undersökningen genomfördes med historisk-geografisk metod. Både till ämne och tillvägagångssätt finns alltså en förebild i Gösta Bergs avhandling i Stockholm 1935 om "Sledges and wheeled vehicles".

Undervisningen vid universitetet i Tartu idag förefaller ganska intensiv. Som förklaring till detta anges bristen på litteratur. Efter två års studier i historia (med viss orientering i bl.a. etnologi) kan man välja att specialisera sig i etnologi. Studenterna skriver flera rätt

omfattande uppsatser, en på tredje året (det första året i etnologi), en på fjärde året och en pro gradu-uppsats efter femte året. Därefter kan man numera efter ytterligare två års studier avlägga en magisterexamen (som nu ersätter den tidigare kandidatexamen). Uppsatserna skrivs ibland på maskin, ibland för hand.

Den estniska etnologiens styrka har nog legat i en väl uppövad kompetens i den historisk-geografiska eller diffusionistiska metoden från mellankrigstiden. Man har förvaltat ett skandinaviskt arv som annars under senare decennier vittrat bort i övriga Norden. Jag nämnde att konstruktionen i Tartu, med Nationalmuseets samlingar som bas för även universitetsundervisningen, i mycket påminner om samarbetet i Stockholm mellan Nordiska museet och Stockholms universitet, i varje fall hur detta såg ut för några decennier sedan. En annan likhet är det nät av meddelare, som svarar på regelbundet utsända frågelistor, som byggdes upp redan på Ilmari Manninens tid. Förebilden är förhållandena i övriga nordiska länder, inte minst vid just Nordiska museet i Stockholm. Även om den verksamheten numera går på sparlåga i Sverige, har en renässans för användandet av detta insamlingsmaterial kunnat märkas under senare år.

Däremot har den estniska etnologien inte haft några möjligheter att följa med i den internationella utvecklingen av ämnet. Dels har bristen på litteratur varit mycket kännbar, dels har rese-möjligheterna varit obefintliga, dels har forskningsinriktningen planlagts i Moskva och därigenom har många forskningsområden tabubelagts. Den skarpa uppdelningen mellan etnografi och folklöre har inneburit att den viktiga sedforskningen hamnat mellan två stolar. Studiet av t.ex. ritualer och folkliga

beteendemönster är påtagligt svagt utvecklat i Estland. Kanske är detta den allvarligaste olägenheten med den nuvarande situationen. Många av de viktigaste moderna internationella strömningarna inom etnologien brukar särskilt vinna insteg via sedforskningen. I mitten av 1980-talet föreslog en kommission vid Vetenskapsakademien under ledning av Ants Viires och med bl.a. folkmusikforskaren Ingrid Rüütel som medlem inrättandet av ett gemensamt forskningsinstitut i Tartu för etnologi och folklöre. Förslaget avvisades dock av Akademiens presidium.

Etnologien har ingen egen vetenskaplig tidskrift för debatt och recensioner, det har inte heller folkloristiken. Däremot finns flera mer allmänt kulturella eller vetenskapliga tidskrifter där även etnologer kan medverka. Hit hör "Keel ja Kirjandus" ("Språk och litteratur"), Akademiens tidskrift "Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised Ühiskonnateadused", historikernas tidskrift "Kleio", grundad 1988, och kulturtidskriften "Looming". Man har dock snarare medverkat med artiklar än med recensioner. Just utrymmet för diskussion och kritiska anmälningar förefaller obetydligt inom ämnet. Tillgången på utländska vetenskapliga tidskrifter är också påfallande dålig. Några svenska etnologer har sedan årtionden ur egen kassa betalat prenumerationsavgifter för estniska kolleger.

Etnologiens och folkloristikens internationella vetenskapliga kontakter har under senare år främst gått mot Finland (utom de obligatoriska ryska kontakterna). Det har dock knappast satt mer omvälvande spår i metodiskt avseende, i varje fall inte inom etnologien. Det måste vara väsentligt att kontakterna med övriga Norden förbättras, något som också borde vara ett svenskt in-

tesse. Etnologien har sedan gammalt varit ett ämne med stark nordisk gemenskap. Dess gamla namn "Nordisk och jämförande folklivsforskning" avsåg att markera synen på hela Norden som ett sammanhängande och naturligt forskningsområde. Detta kunde motiveras med den i många stycken gemensamma politiska historien som i sin tur i mångt och mycket skapat en stark homogenitet i Norden med en relativt självständig bondeklass. Ett uttryck för denna nordiska intressegemenskap är de nordiska etnolog- och folklorekongresserna och gemensamma tidskrifter som *Ethnologia Scandinavica* och *Nord-Nytt*. Det borde ligga nära till hands att ta upp Estlands etnologer i denna gemenskap, t.ex. i de regelbundet återkommande kongresserna. Även på studentnivå existerar sedan snart trettio år ett organiserat nordiskt samarbete, dels kring gemensamma fältarbeten, dels kring tidskriften *Nord-Nytt*. Kontakter har redan tagits för att få in Estland i detta samarbete och en lokalavdelning av NEFA (Nordisk etnologisk folkloristisk arbetsgrupp) har bildats i Tartu.

För en svensk betraktare påminner dagens etnologiska problemområden och metoder i Estland om förhållandena i svensk etnologi på 1950-talet. Men vissa spår av nyare strömningar kan förstås samtidigt iaktas. På 1970-talet vidgades perspektivet från bondekulturen till städernas arbetarbefolkning. Man har också försökt flytta fram undersökningarna till att i tiden gå fram till andra världskriget. Men att inte gå längre har hittills varit ett outtalat krav. Borgerlig kultur, herrgårdarnas värld och dess roll som kulturförmedlare var under mellankrigstiden inte föremål för någon omfattande forskning. Under den sovjetiska tiden var dessa ämnen förbjuden mark. Självklart kommer en huvuduppgift för mor-

gondagens etnologer i Estland att bli att behandla den kommunistiska epokens omvandling av det dagliga livet och inte minst ideologins genomsyrande av vardagen. Här finns fascinerande uppgifter, inte minst för folklorister.

Att se etnologi som ett slags jämförande kulturforskning, där man försöker kontrastera olika delkulturer i samhället mot varandra, så typiskt för svensk etnologi under senare decennier, lär också komma att introduceras i Estland. På så vis blir bondekulturen bara en av flera jämförbara delkulturer. Det är lätt att förstå att den tabubelagts av Partiet, men man skulle ju ha kunnat vänta sig att det hade uppmuntrat ett slags kritisk och "avslöjande" forskning om borgerligt 1800-talsbeteende.

Givande för estnisk etnologi måste vara jämförande undersökningar av de etniska delkulturer som varit så starka i landet tidigare, t.ex. tyskbalterna (nu helt förträngda, för övrigt redan av mellankrigstidens etnologer), den gamla ryska befolkningen (och – hur kontroversiellt det än kommer att bli – även den nya ryska befolkningen). Paradoxalt nog är däremot den nu nästan helt utrotade estlandssvenska kulturen väl känd och undersökt, främst genom estlandssvenskars försorg i exil men även genom de många fältarbeten som utfördes i Estlands svenskbygder före andra världskriget. Även den estniska emigrationen under 1800-talet, främst då till delar av det ryska väldet, framstår som ett svårt försummat forskningsområde.

Att man när kommunikationerna med omvärlden öppnats snart får kontakt med de skolbildningar som är tongivande i västeuropeisk etnologi i dag, t.ex. mentalitetshistorisk, strukturalistisk eller kulturanalytisk forskning, är väl helt odiskutabelt. Vad som krävs är utländska tidskrifter, resemöjligheter och förbätt-

rade språkkunskaper. Ett problem blir besättandet av den tilltänkta professuren i Tartu, Estland saknar ju doktorer i etnologi och de ekonomiska förhållandena lockar svårigen utländska krafter, i varje fall inte just nu. Ett annat problem är om etnologi och folkloristik skall verka som två separata ämnen eller om man skall gå samman i ett institut som föreslogs av en kommission i mitten av 1980-talet. Det senare är den modell som tillämpas i Sverige och som framför allt varit befruktande för sedforskning i bred mening. Men modellen med separata discipliner har hävd i många länder och brukar ses som en garanti för att inte folkloristiken kommer alltför mycket i kläm.

Närheten till Estland från Stockholm, med allt tätare båt- och flygförbindelser, gör ett framtida samarbete särskilt naturligt för stockholmsetnologien, även med hänvisning till de likartade koppling-

arna till ett etnologiskt riksmuseum som institutionerna i Stockholm och Tartu har. När de estniska etnologerna i andra världskrigets slutskede tvingades fly hals över huvud var det Sigurd Erixon i Stockholm som stödde deras fortsatta vetenskapliga verksamhet. Flera av dem involverades i hans pågående arbeten på en atlas över den svenska folkulturen och flera fick också för en tid bo i den spatiösa institutionsvillan på Djurgården. Där återupptog så småningom professor Gustav Ränk sin föreläsningverksamhet. Flera exilester skrev licentiatavhandlingar, några disputerade (Eerik Laid 1954, Ilmar Talve 1960). Det baltiska inslaget vid seminariet i folklivsforskning i Stockholm var starkt ända in på 1960-talet, därefter mattades det av och försvann i stort sett. Desto roligare då att kontakterna i dessa dagar återupptagits och att trafiken i båda riktningar över Östersjön blir allt tätare.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Byordningar som medel att förbättra jordbruket

Av Mátyás Szabó

Wolter Ehn: Mötet mellan centralt och lokalt. Studier av uppländska byordningar. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:21. Diss. English summary. Uppsala 1991. 114 s.

Vid mitten av 1700-talet utgjorde den egentliga jordbruksbefolkningen (bönder, torpare) tre fjärdedelar av Sveriges befolkning. Stadsbefolkningens andel var då knappt 10% medan

resten av folket var sysselsatt inom bruks- hanteringen, i hantverket samt inom administration och försvar – för att nämna de viktigaste grupperna. Man skall också komma ihåg att de flesta som inte hörde till jordbruksbefolkningen ändå hade vissa agrara beröringspunkter. Det betyder att nästan hela den svenska befolk-

Författaren var fakultetsopponent på denna doktorsavhandling vid disputationen vid Uppsala universitet den 28 maj 1991.

ningen i någon mån var verksam inom jordbruket eller i dess binärningar. Detta förhållande satte självklart sin prägel på tidens tänkande vad gällde näringarnas utveckling.

Tidens jordbrukspolitik karakteriserades av merkantilistiska värderingar: hårt arbete och låg materiell standard för hela befolkningen. Först in på andra hälften av 1700-talet kan man se konturerna av ett nytänkande som framtvingades av den snabba befolkningsökningen. Det gamla systemet började naggas i kanterna genom bl a skiften, nyodlingar, hemmansklyvningar och vissa jordbrukstekniska förbättringar. Vad det var frågan om stod klart för statsmakterna: landet hade råkat in i en ekonomisk kris och utvägen ur den ansågs vara jordbrukets uppryckning. Krismedvetandet fanns ju redan (i samband med Ekonomikommissionens arbete 1725) men nu skulle åtgärderna komma. För lantbrukets bekymmersamt låga nivå gjordes bönderna ansvariga (de anklagades för vårdslöshet, försummelse och efterlåtenhet) vilket man försökte komma åt mest genom administrativa medel. Varför lade man skulden på bönderna? Skötte de sin jord sämre än andra? Fanns det något elitjordbruk på den tiden? Svaret är nej! Jordbrukets tekniska nivå och produktionsförmåga var ungefär på samma nivå oavsett ägarförhållanden. Undantagen var få och de förekom såväl hos ståndspersoner som bönder. Det är betecknande att när Vetenskapsakademien från 1740 börjar ge ut sina handlingar som innehåller otaliga rön från jordbruksnäringen var nivån på de insända artiklarna från experter och jordbruksreformatorer – alltså de som ville lära bönderna – så låg att Linné tillsammans med ett fåtal kunniga ledamöter fick använda hela sin auktoritet för att kunna rensa bort inte bara okunnighet och alla slag av diletterteri utan också ren vidskepelse.

Det främsta målet med jordbrukets uppryckning var något ensidigt: nämligen att med olika åtgärder höja spannmålsproduktionen. Man kan konstatera att detta i viss mån skedde på de andra näringarnas bekostnad, vilket gav upphov till vissa konflikter som bönderna hade svårt att hantera. Förhållandena i Uppland var i viss mån besvärligare än i andra landskap: man hade ont om ångar och betesmarker och i samband med storskiftets genomförande ökade behovet av hägnader. Men det var mycket ont

om virke! Härmed kommer jag in på byordningarna.

Wolter Ehn publicerade 1982 en stor samling byordningar under titeln *Byordningar från Mälarlänen*, dvs Stockholms, Södermanlands, Uppsala och Västmanlands län. De bortåt 400 byordningarna är framtagna ur diverse källor och arkiv (en väsentlig del ur byalagens egna arkiv och kyrkoarkiven), sovrade, källkritiskt behandlade och publicerade på ett föredömligt sätt. Vad som i doktorsavhandlingen nu kommer till tals av denna stora samling är de uppländska byordningarna, givetvis med beaktande av de erfarenheter som författaren skaffat sig i arbetet med det övriga materialet. Jag vill här med en gång påpeka att föreliggande avhandling organiskt vuxit fram ur det stora samlingsverket som är försett inte bara med ett utförligt namn-, ort- och sakregister utan också med en förnämlig inledning, där det redogörs för centrala åtgärder angående byordningar. Här sker en länsvis genomgång av de förutsättningar som förelegat vid byordningarnas introducering eller förnyelse tillsammans med de olika regionala och lokala aktörer som deltagit i detta arbete. Även geografiska och näringshistoriska aspekter tas med i bilden. Denna publikation – som inte bara är den senaste utan också den bästa utgivningen av byordningar – och avhandlingen utgör enligt min mening en odelbar enhet.

Att det är upplandsdelen av byordningarna som här i avhandlingen lyfts fram till analys är ganska givet mot bakgrunden av dels att landskapet är byordningstätt genom sin karaktär av jordbruksbygd, dels författarens förtrogenhet – inte minst genom intensiva lokalundersökningar – med landskapets historia, näringsliv och folkliv.

Avhandlingens målsättning och metod

Vad avhandlingen diskuterar är stora frågor: de uppländska böndernas utkomst, deras ekonomiska basis – jordbruket och boskapskötseln. Hur dessa skall bedrivas rationellt och i samförstånd, genom att bl a fördela och utnyttja de tillgängliga resurserna – på ett rättvist sätt enligt tidens sätt att se. Avhandlingen är med avseende på byordningarnas rikhaltiga bestämmelser selektiv: till närmare analys tas

främst de regler, råd och anvisningar upp som direkt berörde jordbruksnäringen.

Att jordbruksnäringen intog en central plats i byordningarna är ingen tillfällighet: deras bestämmelser ansågs vara ett av de viktigaste sätten att utöva inflytande, råda men framför allt reglera en grupp människors gemensamma angelägenheter i fråga om den odlade arealen, ängarna och betesmarkerna. I byordningarna talas också om nyheter, uppfinningar och förbättringar som skall accepteras av byborna. De som bryter mot reglerna betalar böter till bykassan.

Medan reglerna gällde by- eller sockenborna emellan och i viss mån de omgivande byarna hade de – som Wolter Ehn påpekar – en mycket viktig roll gentemot myndigheterna: det var meningen att byarna själva skulle lösa sina rättsliga angelägenheter inom byn och inte besvära häradsrätten med tvister som normalt förekom på byplanet.

Avhandlingen ställer alltså de frågor i fokus som har direkt anknytning till jordbruksnäringen. Genom analys av hithörande regler vill Wolter Ehn se sambandet mellan centralt och lokalt: hur bestämmelserna i byordningarna kom till, vilka som var avsedda för hela landet, länen, socknen eller andra närliggande orter, hur dessa påverkade varandra, hur de formulerades om och anpassades till de lokala förhållandena. Enligt min mening kan det i titeln angivna Mötet mellan centralt och lokalt utvidgas till att gälla mötet mellan princip och praktik.

Även om det sägs uttryckligen att avhandlingens målsättning är att ge en bakgrund till de analyserade byordningarna och se hur bestämmelserna formulerats och anpassats till lokala förhållanden anser jag att problemställningarna vilar på två hörnstenar. Den ena gäller byordningarna ur perspektivet lokalt/centralt och den andra det uppländska jordbrukets förbättring med hjälp av byordningarna under 100 år. Den första problemställningen förefaller vara given – inte minst med tanke på tidigare forskning med etnologisk inriktning. Det andra problemområdet är mera tematiskt. Ur byordningarnas instruktioner har tagits fram de frågor som hade direkt beröring med jordbruksnäringen. Vad man däremot inte finner i analysen är byordningarnas tillämpning – hur reglerna har fungerat och vad de

har utträttat. Den lokala anpassningen kan man med jämförelser säkerligen fastställa, men hur lyckad anpassningen var kan man endast få reda på genom att testa deras verkan. Undantaget är Kragsta by som har fått en allsidig belysning, inte minst med tanke på vad byordningarnas regler resulterat i.

Av en större vetenskaplig undersökning förväntas att författaren redovisar hur han har gått till väga, vilka modeller eller metoder han har ansett vara värda att följa. Att Wolter Ehn har styrts av vissa överväganden – även om det inte framgår i avhandlingen – är ganska klart. Jag antar att han följt en etnologisk forsknings-tradition som sedan årtionden med framgång studerat byordningarna. Författaren använder sig av olika källmaterial som han hanterar med stor säkerhet och de olika informationerna integrerar han imponerande smidigt till en enhet. Denna säkerhet kan förklara att han inte ansåg sig vara i behov av att följa någon särskild modell.

Avhandlingens innehåll

Efter en inledande diskussion och problemställning, definition och en utmärkt forskningshistorisk översikt behandlas tre stora problemområden: ett om omständigheterna kring byordningarnas tillkomst med aktörer på olika nivåer, ett annat om byalagens organisation vad gäller byamännen, ägandet och inflytandet och det tredje arbetslivet, medlen och sätten att utnyttja resurserna. Kap 3 och 4 *Byalagens rättsliga struktur* och *Byordningarna och resurserna*, griper in i varandra genom bandet princip/praktik, och vissa sakområden kan läsas även i ett svep genom att de lyfts ur respektive kapitel beroende på läsarens intresse. Sist kommer *brandskydd* för sig, åtföljt av *bymoral*, *sabbatsbrott*, *nykterhetsbrott* och *bysolidaritet*. Vad som diskuteras i dessa avsnitt är ju förutsättningar för huvudnäringens utövande. I kapitlet *Byordningarnas och lantbrukets upphjälpande* ges en redovisning och analys av 1700-talets viktigaste centrala initiativ och bestämmelser (som Ekonomikommisionens förbättringsförslag 1725, det kungliga brevet till landshövdingar angående jordbrukets upphjälpande 1742 och den åtföljande sk Mönsterbyordning som haft avgörande betydelse för så

gott som alla senare tillkomna byordningar). På det regionala planet, alltså Uppland, var det kungliga brevet från 1775 det viktigaste som berörde de svårigheter som uppkom med storskiftets genomförande. Efter skiftet, som skarpare än förr markerade bygränserna, var man i akut behov av virke till stängsel. Men sådant var det mycket ont om i de uppländska jordbruksbygderna. Det kungliga brevet utpekade byordningar som den bästa lösningen på problemet. Landshövdingen Rydbeck började genast kraftfullt agera för byordningars upprättande. Hur det konkreta arbetet gick till belyser Wolter Ehn mycket effektivt, bl a genom att beskriva den möda som kronofogden från Olands härad lade ner på byordningars introducerande. Författaren redovisar genom vilka kanaler (landshövdingen, kronofogden, länsmän, präster) man kunde nå de samverkande enheterna av bönder på by- eller sockennivå, vilka man på frivillighetens basis ville förmå att skaffa sig byordningar eller att förnya äldre sådana.

Vad man formulerar i byordningarna är oftast allmänna regler som inte omedelbart ger utrymme för lokala variationer. Därom talar själva tillkomsten av byordningarna med deras – ofta icke kända – författare. På flera håll avvisar man också tanken på byordning för att man ansåg den vara komplicerad och svår att uppfatta. Att vara ålderman var en tung börda med åligganden som bönderna icke utan vidare kunde axla.

Nyckelorden för kapitlen 3 och 4 är *delningsgrund*, *rättigheter* och *skyldigheter*, med andra ord byorganisationens hörnstenar. Efter att en byordning blivit stadfäst av behörig myndighet skulle den gälla som lag i byn. Det innebär att bönderna har befogenhet att inrätta en *byrätt* med ålderman och bisittare. Byrätten skulle utgöras av alla byamän som ingick i bystämman och hade rösträtt. Det betyder i klartext att det var ägarna till och brukarna av mantalsatt jord som hade rösträtt. Torparna var utanför byrätten. En änka kunde inträda i byrätten, liksom arrendatorer. Författaren betonar att byrätten och bystämman utgjorde en rättsinstans med dömande funktioner men endast i begränsad omfattning och i begränsade frågor. Byordningen gällde bara de personer som bodde inom byns gränser och kunde därför inte tillämpas vid brott som begåtts av folk som bodde utanför byn.

Även rätten till fiske och sjöfoder i samfällt vatten hängde samman med jordinnehav, uttryckt i mantal eller öretal som andelsgrund. Det är ett särdrag hos äldre tiders hushållningssystem att fiskevattnet var en integrerad del i näringarna och därför betraktades det närmast som inmark, dvs åker och äng.

Det ökande stängselbehovet i samband med genomförda storskiften ställde stora krav på bybor med jordinnehav. Virkesbristen var besvärande i stora delar av Uppland. Den odlade marken liksom ängen skulle under vegetations-tiden skyddas mot alla sorters husdjur som under en stor del av året hade sin näring ute på markerna. Som skydd mot deras intrång fungerade stängsel vilka skulle hållas i brukbart skick. Denna skyldighet krävde en väldig arbetsinsats från byborna.

Hur man rent konkret utnyttjade sin rättighet är ett viktigt problem i avhandlingen. Här gäller det återigen i första hand bete och dess olika former: bete på åkermarken, bete på ängen. Efter det rådande odlingsystemet – treskiftesbruk – var den odlingsbara jorden indelad i sädesgården och trädesgården. Båda typerna av gården var åtskilda med stängsel och betades efter ett noga åtföljt mönster. Författaren menar att man i samband med bete på samfällad mark kan spåra hänsyn till de lokala förhållandena. Betesreglerna speglar också det ansträngda betesläget, vilket framgår bl a av åkrarnas intensiva betande, liksom den medvetna toleransen av ogräs på markerna som ansågs vara ett värdefullt betestillskott.

Som en särskild exempelstudie sätts byordningarna från Kragsta by i Lohärads socken under förstoringsglas med anledning av att det föreligger flera byordningar jämte ett stort antal handlingar (om jordskiften, rågångar, stäng-seldelningar och tvister av olika slag) från denna by. Meningen med detta exempel är att kunna följa förändringsprocesserna och visa att Kragsta inte var ett statiskt bysamhälle. Det finns all anledning att hävda, att detta kapitel i hög grad ökar förståelsen av byordningarna: hur dessa har verkat och vad de har utträttat. Med parallella källor har Wolter Ehn kunnat ge en skildring av byordningarnas tillkomst, näringsstrukturen och åkerbruksmetoderna. I Kragsta by får vi konkreta exempel på den täta kopplingen mellan storskiftet och byordningarnas bestämmelser. Här framträder de

obesuttna mycket tydligare än annars i avhandlingen. Exemplet är alltså väl valt och mycket informativt i fråga om en hel del processer och fenomen som avhandlingens generella beskrivningar uppehåller sig vid. Kapitlet om Kragsta väcker även metodfrågor, som man kan ha stor nytta av för fortsatta studier av byordningar – inom samma geografiska område eller någon annanstans i landet.

Jag finner att Wolter Ehns egen sammanfattning – där han drar viktiga slutsatser och lyfter fram de olika mönster som framträder i det analyserade materialet – inte ger rättvisa åt avhandlingens rika innehåll genom att författaren främst summerar kap. 2, dvs omständigheterna kring tillkomsten och typer av byordningar. Samtidigt vill jag fästa uppmärksamheten på att ämnets natur, de behandlade frågornas svårighetsgrad, de texter i citatform som avhandlingen exemplifierar med, den för oss idag föga bekanta begreppsapparaten samt den koncentrerade framställningen gör att avhandlingen bör läsas med eftertanke – den vinner avsevärt på omläsning.

Huvudkällan – byordningarna

Riksdagen såg i byordningarna, när dessa hade fått fotfäste i det agrara Sverige, ett sätt att "egga och tvinga de okunniga till ordnandet av bättre hushållning". Den merkantilistiska regeringen, som tidigare mest befattat sig med handel och industri, började dra in jordbruket i sina domäner. I all korthet är en byordning ett slags jordbruksinstruktion vars regelsamling samtidigt genomträngde böndernas liv. En utomstående som läser byordningar i ett svep kan lätt få intrycket att paragraferna är stelnade och texterna är frusna. Intrycket kan vara berättigat så till vida att byordningarna inte omedelbart – utan analys och förklaringar – kan betraktas som källor till förståelse av de sammanhang de har till uppgift att reglera. En av avhandlingens förtjänster är att den lyckas göra detta bl a genom att använda sig av flera parallella källor. På grund av den dominanta ställning byordningarna intar kan man fråga sig hur tidens jordbruk fungerade på orter där man inte hade byordningar. Har inte byordningarnas regler verkat närmast uniformerande i fråga om de rutiner och verksamhe-

ter som förekommer i bestämmelserna? Även om Wolter Ehn inte ställer dessa frågor får läsaren rikligt med exempel på samtliga dessa förhållanden.

Antagande och avvisande av byordningar

En av avhandlingens viktigaste uppgifter är att studera denna komplicerade process och det kan sägas att Ehn löst denna uppgift med framgång. Någon osäkerhet uppstår dock vad gäller Mönsterbyordningens relativt ringa framgång i Uppland. Även de byordningar som tillkom på 1750-talet kan inte helt tillskrivas Mönsterbyordningen. Har man inte i länet åtagit sig det mödosamma arbetet att propagera för eller marknadsföra det centrala initiativet lika energiskt som man har gjort på andra ställen i landet? Landshövdingarnas helt dominerande roll i sammanhanget är väl dokumenterad. Sockenstämmoprotokollen vittnar också om stor följsamhet för att inte säga underdånighet gentemot landshövdingen. Eftersom denna hållning mot överheten tycks vara en ganska allmän företeelse hade man gärna velat få denna aspekt utförligare belyst. Vad handlade det om i grunden: fruktan, respekt eller bara en allmänt accepterad inställning till landshövdingarna?

Även i vissa andra sammanhang skulle man önskat sig utförligare analyser. Ett sådant gäller hur bönderna kunde tillgodogöra sig byordningarnas egentliga budskap, eftersom dessa var tämligen komplicerade, långa och krångliga. Den andra frågan handlar om *frivilligheten* – ett nyckelord i propagandan. Stämmer direktiven att man antar en byordning "med invånarnas fria vilja, utan allt slags tvång"?

Byordningarna och lantbruket

Uppfattningen att byordningarna var ett mycket viktigt medel för lantbrukets kvalitativa och kvantitativa förändring var ganska allmän hos tidens reformatorer. Den skärpta tonen och den kritik som gjorde bönderna ansvariga för låg produktivitet överensstämmer dock inte helt med de mera neutrala, sakliga beskrivningarna från diverse ekonomiska författare (hit hör bl a sockenbeskrivningarna).

Wolter Ehn tar avstånd från det moraliserande synsätt som lade allt ansvar på bönderna för jordbruksnäringens eftersläpning.

Ett spännande och jordbrukstekniskt givande forskningsfält är *uppfindingar* som byordningarna inte sällan omtalade (vilket även framgår i registret till *Byordningar från Mälarlän*). Att sådant har förekommit vet vi väl även från andra källor. Frågan är intressant, inte minst genom att uppfindingarna var lokalt förankrade. På vissa håll pläderar man för oxars bruk i stället för hästar, man är mycket mån om kreaturens välbefinnande, det rekommenderas lämpliga gårdsgårdsstörar, man föreslår bruket av skvindor i samband med bärgning av säd m m. I den tryckta byordningen för Björklinge socken 1775 – som ägnar ett helt kapitel åt "förslag och medel till hushållningens förbättrande" – värnas mycket om ången genom ett sätt som omiskännligt pekar på förekomsten av lövängar.

Några centrala ämnen

Rättigheter är utan tvekan ett av avhandlingens nyckelord. Författaren ägnar följaktligen en systematisk utredning åt dessa frågor. Han finner att Mälardalens byordningar anger *öretalet* (som i sin tur uttrycker storleken på gårdens jordinnehav) som delningsgrund vid uppdelningen av byns gemensamma tillgångar såsom bete, foderfångst, fiske, kontanter och som grund för rösträtt. Öretalet anger också skyldigheten i fråga om att hålla stängsel och väg, dika osv. Det förefaller vara rättigheterna till bete som står i de undersökta byordningarnas centrum. Detta hänger samman med framför allt slättbygdernas stora brist på betesmarker. Lika viktigt är det att genom årliga överväganden bedöma de olika betesarealernas kapacitet och bestämma antalet djur som kunde släppas på samfälld betesmark. Delningen förefaller vara lätthanterlig om man utgår från principen, men saken blir mera komplicerad i praktiken. Det förekom alltför många, även lokalt präglade faktorer som sannolikt skulle vägas in i den årliga fördelningen av olika rättigheter. Framst gäller det två intressen som i viss mån ställs mot varandra. Dels handlar det om *djurens intresse* som gynnas när tillgång på hö (som man får på byns gemensamma marker) tas till

utgångspunkt för betesmarkernas fördelning. Å andra sidan står *sädesodlingen* i fokus när andelen i byns odlade marker avgör hur många betesdjur en bonde får lov att sända till de gemensamma betesmarkerna. Här möter vi en balansgång mellan animalie- resp cerealieproduktion, ett svårslösligt problem i 1700-talets jordbruksnäring.

Priset för den ökade spannmålsproduktionen var att djurhållningen blev eftersatt. Ångarna var underproportionerade och förmådde inte ens svara för djurens vinterunderhåll. På s. 67 omtalas med stor noggrannhet de olika typer av beten som visar att alla resurser behövdes. Samtidigt får vi här en erinran om allt slit som med all sannolikhet var förknippad med husdjurens ständiga flyttning från den ena betesplatsen till den andra. I detta avseende återspeglar byordningarna verkligen de rådande förhållandena väl.

Solidaritet

Med solidaritet menas bl a benägenheten att dela med sig av de gemensamma men alltid otillräckliga resurserna. Ett alltid aktuellt exempel är torparnas betesrätt. Om man i byalaget använde sig av vinterfödningsprincipen (som innebär att en gård fick lov att sända så många djur på betet som man kunde övervintra) så var det lätt att hålla torparna borta från det samfällda betet.

Torparnas strävan gick långt in på 1800-talet ut på att vidga betesrätten. I Karsta by ser man klart hur det förhöll sig med torparnas rättigheter, någonting som man gärna önskat sig mera utförligt behandlat i avhandlingen. Det gäller även backstugusittarnas rättigheter. Inhysesjon var byalagen ganska avvisande mot genom att hålla sig till Mönsterbyordningens stränga principer. De underlydandes betesrätt varierade starkt efter lokala förhållanden men normalt hänvisas de till marginella resurser (sina egna inhägnade beten, dikena). Inhysesjon jämställdes också med grannbyarnas djurägare som ville leja bete från byalaget.

En mindre belyst fråga i avhandlingen är grannarnas, de jämställda bybornas ömsesidiga relationer i frågan om hjälp i vissa nödsituationer såsom "okommen nöd, fattigdom eller annan oförmögenhet". Det handlar om upp-

komna situationer då somliga grannar inte kunde fullgöra sina arbetsskyldigheter. Här tycks byalagens regelsamling inte alltid räcka till för att få en samlad bild och därför bör man i högre grad använda sig av parallella källor.

Lokal tradition

En av avhandlingens viktigaste frågeställningar – som Wolter Ehn delar med sina föregångare som har studerat byordningar – är den lokala traditionen i förhållande till de centrala bestämmelserna. Det finns många exempel på tillkomsten av byordningar som tar sin utgångspunkt helt från Mönsterbyordningen. Man kan samtidigt lätt föreställa sig att en sådan förordning hade föga effekt i byalag i synnerhet där det inte fanns ståndspersoner eller andra som kunde läsa och skriva. Vad kan det bero på att vissa byar visade större självständighet och satte sin egen prägel på byordningarna? Ibland har man en känsla av att byarna med antagen byordning agerade efter två principer: efter byalagets och efter den rådande sedvanerättens. Mönsterbyordningen gav klara besked i frågan om den lokala anknytningen. Formuleringen att bybornas egna bestämmelser bör utformas så att de är "lämpade efter varje ords särskilda beskaffenhet" inte bara tillåter utan också uppmuntrar till ett tänkande som tar utgångspunkt från ortens speciella förutsättningar. Det var ju en av kungstankarna bakom hela byordningsprojektet. En byordningslämplighet var rent av avhängig av hur anpassad den var till de lokala förutsättningarna. Det är ett positivt drag att Wolter Ehn i viss mån brutit med den tidigare forskningstraditionen som har framhållit vikten av de muntliga överenskomsterna utan att dokumentera vad sådan muntlighet innebar och i stället valde att hänvisa till den något diffusa sedvanerätten.

Det lokala perspektivet leder oss in i avhandlingens viktigaste problem, nämligen mötet mellan centralt och lokalt. Även de tidigare mera allvarligt syftande undersökningarna kring byordningarna med etnologiskt perspektiv ställde byordningarna i skärningspunkten mellan globalt och lokalt. Frågan är viktig inte minst med tanke på att byordningarna var ett viktigt medel för att påverka landsbygdens förindustriella folkkultur. Det är en av handlingens förtjänster att den vid sidan om proble-

matiken lokalt/centralt – som kanske har dominerat forskningen en aning för mycket – visat även andra forskningsperspektiv. Den viktigaste frågan man kan ställa är hur bönderna har utnyttjat sina möjligheter att inom de givna ramarna föra fram vad som var utmärkande för deras bygd.

De problem – hur byordningarna förhåller sig till svårhanterliga situationer som inte bara berör böndernas näring utan hela deras livsföring – som Wolter Ehn behandlar i sin avhandling är komplicerade. För att komma fram till ett hållbart resultat krävs tålmodsprövande och konsekvent genomförda källstudier och vetenskaplig noggrannhet och inte minst engagemang. Insamlandet och utgivningen av *Byordningar från Mälardalen* garanterade honom en stabil grund dvs försåg honom med eminenta kunskaper för att gå vidare, dra en hel del slutsatser och uppdaga nya sammanhang. Själva ämnet byordningar från 1700-talets mitt och 100 år framöver återknyter till de klassiska etnologiska problemställningarna med det förindustriella agrarsamhället i fokus – någonting som man numera sällan finner behandlat på akademisk avhandlingsnivå. En ytterligare förtjänst hos avhandlingen är att den i centrum ställer den legala aspekten vilken man beklagligt nog ytterst sällan återfinner i nyare etnologisk forskning. Det finns ingenting i avhandlingen som känns omotiverat. Snarare är det så att man gärna hade velat ha utförligare analyser, i vissa fall fler exempel och i pedagogiskt syfte fler uppsummeringar. Om man skulle efterlysa någon aspekt av mera principiell natur, så tycker jag det vore *tillämpningen* av bestämmelserna. Även om avhandlingen erbjuder insikter i detta genom att byordningen från Kragsta undersöks allsidigt känner jag en viss avsaknad av kunskaper om hur byordningarna de facto fungerade.

Att det skrivs en avhandling om detta ämne är viktigt: kunskaperna om de behandlade fenomenen bör föras vidare till nästa generationen – och ingen kan göra det bättre än Wolter Ehn. Man kan på goda grunder anta att avhandlingen kommer att inspirera till nya insatser.

Alf Arvidsson: *Sågarnas sång*. Folkligt musicerande i sågverkssamhället Holmsund 1850–1980. Diss. English summary. Umeå Studies in the Humanities 101. Umeå 1991. 191 s, ill.

Inledning

Det är ett mycket omfattande arbete Alf Arvidsson lagt ned. Framför allt när det gäller den *allmänna* kunskapen om musikens och arbetarmusikens samhällsroll under 1900-talet kommer avhandlingen att vara viktig för alla som skall ägna sig åt musik i ett kulturhistoriskt perspektiv. Avhandlingen står också på en tradition av att försöka se företeelser i ett klassperspektiv och att medvetet sätta in dem i en teoretisk samhällssyn. En utgångspunkt jag hoppas inte helt skall dö ut.

Det är inte lätt att sammanfatta Alf Arvidssons avhandling. Den består av en uppsjö av idéer, uppslag och hänvisningar. Detta är både huvudstyrkan och huvudproblemet med avhandlingen. Det finns mycket att hämta, men det är svårt att veta var man skall hämta det. Alfs ambitioner är nästan överväldigande. Det är svårt, både för läsaren och uppenbarligen även för författaren, att smälta den stora kunskapsmängden.

Det uttalade syftet är att undersöka det offentliga musicerandet såsom det utövades i Holmsund av lokalbefolkningen 1850–1980. Alf vill belysa det lokala musicerandets roll för arbetarnas musiksmak, hur arbetarnas musikestetik påverkats av en mer generell arbetarkultur, att "förklara variationerna i musikformer". Målsättningen är alltså storartad men kräver klart formulerade delproblem och en konsekvent genomförd disposition. Det brister en hel del i dessa avseenden. Här måste ett ansvar falla på handledningen av Alfs arbete.

Alf Arvidssons metodiska utgångspunkt är att fokusera studien på musicerandet och användandet av musiken mer än att se till musiken i sig. Detta är ett perspektiv jag uppskattar, särskilt som det leder till en lokalstudie för att få fram *hela* spektrat av olika sorters musik vid skilda situationer samt att konkret koppla musiken till individer och roller: Att studera

användandet av musiken oavsett musikgenrer ser jag som ett genuint etnologiskt perspektiv vid sidan av t ex musikvetarnas studier. Musiken får på så sätt ett specifikt källvärde för att förstå människan utifrån ett kulturellt perspektiv. Att visa på denna möjlighet är en av de stora poängerna med avhandlingen.

Alf pekar bl a på att tidigare forskning om arbetarmusik, bl a min egen, i liten grad har varit knuten till arbetarnas totala musikvärld. Jag kan inte annat än hålla med. Det har skett alldeles för lite forskning om människors totala musikanvändande, vilket inkluderar t ex sjungandet av slaggers, psalmer, operettslagdångor, lyssnandet på radio, grammofon, TV m.m m.m. Musik är en integrerad del av våra liv, och inte bara skarpt avgränsade genrer som skall studeras för sin egen skull.

Avhandlingen har en relativt lång teoretisk redogörelse. Alf resonerar om skillnaden mellan klasskultur och folkrorelsekultur. Han resonerar om kultur i allmänhet, vilket jag återkommer till i recensionen. Alf har inspirerats av John Blackings idéer om byten av musikaliskt system respektive variationer inom ett musikaliskt system.

För att fördjupa Blackings schema använder sig Alf Arvidsson av dikotomier som individ/kollektiv, jämlikhetsideal/professionalisering, bildning/nöje, kontinuitet/förnyelse, delkultur/helhet, manligt/kvinnligt. Det är spännande och jag vill redan nu konstatera att det är när Alf håller sig till dessa som avhandlingen har mest att ge. Då får analysen en struktur som man annars kan sakna. Det är därför synd att Alf inte i högre grad använt dessa dikotomier, bl a i dispositionen av materialet.

De huvudsakliga källorna till avhandlingen är intervjuer med ett 60-tal personer, lokal dagspress, klipp, foton och repertoarlistor.

Avhandlingens innehåll

Här är en mycket kort redogörelse för innehållet, bl a för att visa de intressanta slutsatser avhandlingen innehåller. Alf startar i perioden 1880–1920. Han visar i ett spännande resonemang hur framför allt blåsorkestern och dragspelet har klanger som överensstämmer med industrisamhällets ljudmiljö. Han menar därför att 1880–90-talet är en tid för en *musikalisk systemförändring*. Föreningarnas kollektiva form

Stefan Bohman var fakultetsopponent vid Alf Arvidssons disputation vid Umeå universitet.

var också grogrunden för blåsorkestrar och körkollektiv, till skillnad från bondesamhällets mer individuella musikutövande.

Dansen är också viktig. Alf Arvidsson pekar bl a på hur den "spontana dansen" i hamnen väckte harm bland borgarna. Det var något okontrollerat. Denna dans blev alltså i praktiken ett angrepp på brukssamhällets patriarkala kontroll. Det var också arbetarrörelsen som var mest positiv till denna fria dans.

Sedan går Alf in på perioden 1920–1960. För både folkförelser och företag blev den lokala musikutövningen symbol för den samhällsoptimism som delvis präglade perioden. Alf visar klart hur detta bl a uttrycks vid ett antal fester. Idrottsföreningen blir en samlande punkt för samhället och dess identitet.

Den politiska framträdelseformen blir viktigare i jämförelse med den föregående perioden. Det är enligt Alf följden av en ny attityd inom bl a arbetarklassen. Individens förmåga och kunskap skall framhävas starkare, "var och en skall ha chanser utifrån sina egna talanger".

En strävan att föra fram seriös musik blir viktigare inom arbetarrörelsen. Man vill från ledande håll skapa en "god lyssnarkultur". Holmsunds musikcirkel är viktig, en orkester skapades bl a utifrån cirkeln. Cirkeln och orkestern bidrog vidare till idéer om musiken som "själens uttrycksform".

Debatten om jazzen på 20-talet visar en rädsla för vad som uppfattades som en hotfull förnyelse. Folkdansens framställs som ett alternativ, den är moraliskt ren. Samtidigt uppstår alltfler dansställen och alltfler ungdomar dansar "jazz". Blåsorkestern upphör, den passade inte längre varken till inomhuslokaler eller till dans. Det blir kontrabas istället för bastuba.

Alf Arvidsson konstaterar för perioden 1960–80 att den musikaliska aktiviteten är rikare än någonsin. Amatörmusicerandet ökar, men få aktiviteter samlar alla samhällets innevånare. De musikaliska idealen kommer från massmedia. Samhällets elektrifiering motsvaras också av elektriska instrument. Ungdomarna blir en allt viktigare grupp.

Ungdomars större materiella möjligheter och snabbare livsföring spelar roll. De avgränsar sig inte längre bara mot barnets värld, utan även mot de vuxnas värld. De använder en musik som känns egen, som bearbetar deras problem och som får adekvata klanguttryck,

t ex elklangidealet.

Det sker också en uppdelning av skilda ungdomskulturer, bl a markerade i olika former av rockmusik. Generellt spaltas musik-användandet upp. Även t ex pensionärer får en "egen" musik.

Avhandlingen slutar med några mer syntetiserande kapitel, bl a ett där Alf argumenterar för förekomsten av musikaliska delkulturer och att deras betydelse ökat kraftigt under 1900-talet. De kan kretsa kring instrument (t ex dragspelet), en stil (en rockstil t ex) eller en gemensam social roll (t ex som dansmusiker).

Alf pekar också på motsättningen mellan förnyelse och igenkännande, där publikens behov av igenkännande ofta får stå över musikernas behov av förnyelse. Det finns en motsättning att mot jämlikhetsprinciper och samarbetsideal ställa idén om den geniförklarade konstnären/musikern.

Användandet av kulturbegreppet

En diskussion om användandet av kulturbegreppet kan tyckas uttjatad, men jag menar att begreppet fortfarande har ett analytiskt värde, och Alf lägger mycket stor vikt vid begreppet i sin avhandling. I kapitlet "Begreppsapparat" ansluter han sig till den definition av begreppet kultur som betonar en grupps gemensamma kunskaper, värderingar och erfarenheter. Men hans reella användning av begreppet är förvirrande för läsaren. Alf skriver om musik "i kulturen", musik "som kultur" (s 19 bl a), musik som "kulturprodukt" (s 19), om "kulturer som använder musik" (s 119). Alf skriver på s 126 om "att ha en musikstil som delkultur".

Jag menar att Alf Arvidsson pendlar mellan å ena sidan sin explicit uttryckta kulturdefinition (se ovan) och å andra sidan att se musiken i sig som kultur. Det märks bl a när han i flera sammanhang utgår från musiken/instrumenten i analysen och inte från människorna i Holmsund. Så här står det t ex på s 94: "En utvecklingslinje som under 60-talet ska bli tydlig är dragspelsmusikens väg till att bli en musikalisk delkultur."

Hur står detta egentligen i relation till Alfs egen definition att kultur är en grupp människors värderingar, kunskaper och erfarenheter?

Eller kan, som Alf faktiskt skriver, detta förenas med att dragspelsmusiken i sig är att betrakta som en (del)kultur? Jag tycker inte det.

Kultur blir mycket mer svår användbart som analytiskt begrepp om det lyfts bort från människan, och t ex föremål eller företeelser i sig kan ses som bärare av kultur. Kort sagt: det går inte att prata om musik som *både* kultur respektive kulturprodukt, något Alf ofta gör i avhandlingen.

Ett annat problem är Alfs användande av begreppet delkultur. En av avhandlingens huvudtankar är att människors utövande eller användande av viss musik är grunden/uttryck för separata kulturer – delkulturer. När man läser Alfs arbete ställer man sig dock snart frågan: del av vad? En delkultur måste vara del av någon annan kultur – annars blir begreppet innehållslöst. Alf skriver på s 123: "Jag vill dock här använda begreppet musikaliska delkulturer för att markera den exklusivitet gentemot helhetskulturens musiksmak vissa musikformer uppvisar."

Det är dock, åtminstone för mig, nästan omöjligt att se vad vad det är för "helhetskultur" Alf hänvisar till. På s 125 skriver han om "svenska musikkulturer". Han skriver bl a på s 124 om "självständiga musikaliska delkulturer i Sverige vilka under 1970-talet har genomslag i Holmsunds offentlighet". På s 133 står det om "enskilda entusiaster vilka kan ses som lokala representanter för regionala/nationella musikaliska delkulturer". Vad är egentligen skillnaden mellan svenska musikkulturer, självständiga musikaliska delkulturer i Sverige och regionala/nationella musikaliska delkulturer? Och vad är dessa delkulturer delar av? Man får gissa.

Om Alf menar att Holmsund och dess innevånare utgör en helhetskultur, går det delvis stick i stäv med hans klassresonemang där han visar på de motsättningar som fanns i samhället. Han har dessutom aldrig argumenterat för att Holmsund skulle utgöra en helhetskultur. Om arbetarklassen skulle bära på en kultur som kan uttryckas som en helhetskultur är det en intrikat diskussion som Alf inte ger sig in i. Slutligen undviker han att försöka visa att Sverige (svenskar i allmänhet) skulle utgöra en egen helhetskultur.

Jag kan inte undkomma misstanken att det faktiskt inte går att hitta några svar på dessa

frågor i avhandlingen. Kultur definieras, men Alf följer inte alltid sin egen definition i arbetet. Man pendlar i praktiken mellan olika kulturdefinitioner. Begrepp som helhetskultur definieras inte alls. Alfs begreppsanvändning, framför allt när det gäller kultur och delrespektive helhetskultur, känns osmält.

Offentligheten i Holmsund

Alf Arvidsson använder ofta begreppet offentlighet. Men med den uttryckliga målsättningen att söka variationer förvånar det mig att Alf i så liten grad resonerar om *olika* offentligheter. Främst Habermas talar ju om bl a en borgerlig offentlighet vid sidan av en proletär offentlighet.

Alf skriver dock i avhandlingen främst om *en* offentlighet. T ex så skriver han flera gånger om *den* offentliga scenen, som på s 94: "Dragspelet får under 1960-talet en marginell status på den offentliga scenen."

Alf driver denna tanke vidare, bl a när han i samband med folkrörelsernas verksamhet talar om "*den* offentliga festen" (s 45).

Alf diskuterar inte och visar inte att det faktiskt skulle finnas *en* enhetlig offentlighet i Holmsund, med gemensam scen, gemensamma fester osv. En slutsats som också är tveksam, framför allt som Alf själv i andra sammanhang i avhandlingen skriver om olika klasser i Holmsund, om kvinnor som musicerar i offentliga situationer centrerade kring kyrka och skola.

Jag efterlyser här en mer övergripande diskussion kring vad som är offentlighet i allmänhet och vad som är offentlighet i Holmsund i synnerhet. Alf borde förmodligen göra distinktioner mellan olika offentligheter. T ex att arbetarnas fester, ofta utflykter med egen matsäck och organiserad musik, har en egen karaktär. De skilda musikstilarna är då effekter av olika utformningar av skilda offentligheter.

Relationen empiri – teori

Detta är kanske den väsentligaste frågan att diskutera utifrån Alf Arvidssons avhandling. Jag skulle med andra ord vilja kalla det relationen mikro-makroperspektiv, delvis också folkforskarsperspektiv.

Jag är mycket positiv till den utgångspunkt Alf uttrycker i början av avhandlingen.

Arbetarrörelsens musik har oftast ställts i relation till borgarklassens musik, och endast i ringa omfattning i relation till arbetarnas musikvärld som helhet. Jag har därför känt ett behov av en undersökning som tar sin utgångspunkt i arbetarnas totala tillvaro med såväl fest som demonstration.

Alf drar också den i mitt tycke helt riktiga metodiska slutsatsen av detta resonemang.

...vill jag därför göra en lokal studie av ett bestämt industrisamhälle. Avsikten med detta har varit just att få fram hela spekrat av olika musik för olika situationer samt att få musicerandet kopplat till individer och roller.

Därefter redovisar Alf hur han kommit fram till dessa slutsatser – och att den ursprungliga utgångspunkten faktiskt varit en annan.

Inledningsvis samlade jag ett stort material som jag försökte att identifiera musikhistoriskt. Holmsunds roll blev därigenom att vara mottagare för spridning av impulser utifrån och med några års fördröjning avspegla en allmän utveckling – ett framställnings-sätt som lämnade alltför lite utrymme åt den kulturskapande aspekten i mänskligt handlande. Min väg bort från detta synsätt gick via kunskapssociologi och kulturanalytiskt inspirerad musikanthropologi, forskningsinriktningar som hjälpte mig att förverkliga mina ursprungliga intentioner: att se på det lokala musiklivet utifrån *individernas egna förutsättningar*. (min understr. SB)

Så långt är allt väl. Ett stort problem i avhandlingen är att Alf inte konsekvent följer dessa goda intentioner. Han hamnar trots allt ofta i den metodiska utgångspunkten han redan tagit avstånd från. Ett exempel är när han resonerar om sina informanter.

Jag har valt att låta informanter och personer som omnämns framstå med sina rätta namn, vilket informanterna varit införstådda med. Eftersom jag inte syftat till att analysera på individnivå, *utan använder utsagor och handlingar som representationer av allmänna tendenser* (min understr. SB) är det redovisade materialet av sådan karaktär att det inte bör väcka anstöt.

Alf har i praktiken svårt att koppla sina generella slutsatser till "individernas egna förutsättningar". Det blir ofta generella resonemang exemplifierade med nedslag i Holmsund. Han förmår inte riktigt bygga upp de generella resonemangen utifrån det dokumenterade li-

vet i Holmsund. I alla fall för mig blir människorna i Holmsund förvånansvärt anonyma, även efter att ha läst avhandlingen.

Ett exempel på hur människorna i Holmsund kommer i en mellanställning i avhandlingen är att Alf slarvar när det gäller behandlingen av denna sin huvudkälla – informanterna. Jag saknar t ex en ordentlig informantförteckning. En sådan skall finnas. På s 25 skriver Alf något svävande att han intervjuat "ett 60-tal personer", mycket mer får man inte veta. Eftersom informanterna är så viktiga för avhandlingen borde man fått en mycket bättre presentation – åldersfördelning, könsfördelning, intervjusätt mm. Det framgår t ex vid en noggrann läsning av den löpande texten att Alf också gjort gruppintervjuer. Detta borde han ha redogjort för, framför allt som gruppintervjuer kräver en delvis egen intervju- och analysteknik.

Språket

Att diskutera språket kan ses som överdrivet petigt – men det blir viktigt när språket försvarar snarare än underlättar tillgodogörandet av texten. Jag tycker att Alfs avhandling generellt lider av att inte vara språkligt nog genomarbetad (med reservation för att det är jag som inte är klok nog för att förstå allt). Jag tar här ett stycke som utgångspunkt för diskussionen.

Med "en symbolisk gestaltning av den socialt konstruerade kunskapen om dessa förnimbarheter (fenomen)" menar jag att i musik gestaltar vi våra kunskaper om ljud, tid och rörelse, dvs vår ljud-, tids- och rörelseuppfattning. Uppfattning av ljud är avhängig den ljudmiljö vi lever i, uppfattningen av tid är avhängig relevanta markörer såsom sysslor och dygn och uppfattningen av rörelse av de sätt att röra sig som är normala inom vår kultur. (s 21)

I detta stycke finns några språkliga problem av mer generell natur som kan vara intressanta att diskutera, de återkommer hos flera författare.

1. Det finns en vilja att få med en mängd alternativ och klargöranden i samma mening, "dvs...". Det tynger och försvarar läsningen.

2. Att i samma mening försöka komprimera ett antal komplicerade resonemang, inte sällan med den paradoxala effekten att man förefaller att säga självklarheter "uppfattningen av rörelse (är avhängig) av de sätt att röra sig som är normala inom vår kultur".

3. För att få med så mycket som möjligt i stycket frestas man att skriva konstiga, jag misstänker i detta fall hemsnickrade, begrepp. Jag har i alla fall aldrig hört talas om sysslor och dygn som "relevanta markörer".

Alf borde ha tvättat språket mer innan avhandlingen gick i tryck. Inte minst i etnologiska verk där beskrivningen är en viktig del av arbetet bör den språkliga behandlingen vara en väsentlig del i forskningsprocessen.

Till slut

Jag tycker alltså att Alf Arvidssons avhandling varit en spännande, om ock snårig läsning. Ambitionsnivån har ibland varit högre än vad Alf förmått genomföra. Men det har verkligen inte saknats empiri, fantasi eller kunskap. Det har snarast varit svårt att smälta allt detta i en helt fungerande form. Det aktualiserar hur viktigt det är att från början arbeta med uppordningen och dispositionen av sitt material, hur väsentligt det är att kontinuerligt ha fruktbara diskussioner med handledare och forskarseminarium.

Men jag vill ändå sluta med att deklarerat att jag uppskattar detta verk, trots de brister jag tycker mig se. I Alfs arbete är verkligen den teoretiska ambitionsnivån befriande hög. Det är en mycket mer spännande och givande läsning än av ett verk med aldrig så genomarbetat språk och tjugig disposition, men där tankens flykt saknas. Den finns i Sågarnas sång.

Stefan Bohman

Hantverk i Sverige. Om bagare, kopparslagare, vagnmakare och 286 andra hantverksyrken. Red av *Bengt Nyström, Arne Biörnstad, Barbro Bursell*. Stockholm 1989. LTs förlag i samarbete med Nordiska museet. 413 s, ill.

Hantverk i Sverige vill vara en modern, populärvetenskaplig framställning av de viktigaste hantverksyrkena från tiden före skråväsendets upphörande 1847. Med hänvisning till att det traditionella yrkeskunnandet är på väg att försvinna inom flertalet hantverk framhåller Bengt Nyström i en inledande artikel, att det är "en kulturpolitiskt viktig fråga att bevara kunskaper och erfarenheter på det manuella arbetsområde". Kännedom om det äldre hant-

verket har emellertid också en aktiv uppgift att fylla i nuet, menar Nyström. Den kan fungera som "en länk mellan traditionellt kunnande och nya idéer och nya tekniker".

Boken är ett lagarbete. Dess uppläggning har diskuterats fram inom Svenska Museiföreningens slöjd- och hantverkskommitté. Redaktörerna Bengt Nyström, Arne Biörnstad och Barbro Bursell har tillsammans med ytterligare fyrtio författare, verksamma vid landets kulturhistoriska museer och universitet, samt bidrag från olika yrkesmän, fyllt bokens drygt fyrahundra sidor med en kunskapsrik och välillustrerad textmassa.

Sten Rentzhog och Bengt Nyström berättar inledningsvis om bokens bakgrund och syfte. Under samlingsrubriken "Hantverkets arbetsformer och organisation" behandlar sedan sex författare hantverkets gemensamma drag. Där efter följer bokens huvuddel, "Våra traditionella hantverk", där 36 olika hantverk skildras i bokstavsordning i lika många artiklar. I "Hantverkslexikon" ges sedan korta upplysningar om ytterligare omkring 260 yrken. Verket avslutas med förteckningar över arkiv, museisamlingar och medarbetare, en selektiv litteraturlista, bildförteckning och register.

Hantverk i Sverige är ett gediget arbete. För det borgar den långa raden av sakkunniga författarnamn. Redaktionskommittén har svarat för en genomtänkt och konsekvent uppläggning. I det följande kommer jag främst att ge övergripande synpunkter på boken. Det stora antalet författare och artiklar gör att det inte är möjligt att inom ramen för en recension ge synpunkter på varje enskilt bidrag. Jag har här valt att kort ta upp de inledande översiktsartiklarna, medan beskrivningarna av de olika hantverken bara kommenteras i allmänna termer.

Som framgår av titeln *Hantverk i Sverige* är det just hantverket, inte hantverkarna, som fokuseras. Det är skråväsendet, äldre hantverkstekniker och redskap som står i centrum. Hantverkens förändrade ställning efter näringsfriheten tas upp, med tyngdpunkten lagd på tiden fram till 1930-talet, men upptar mindre utrymme, liksom följaktligen dagens situation. I de artiklar som ägnas olika hantverk ligger tyngdpunkten på beskrivningar av redskap och tekniker. Det är en generaliserad bild av bokens inriktning. Artiklarna om varje enskilt

yrke varierar sedan vad gäller exempelvis det utrymme som ges åt hantverkarna själva eller dagens förhållanden.

Bland förebilderna till verket nämns d'Alemberts och Diderots franska encyklopedi från andra hälften av 1700-talet liksom sentida nordiska arbeten, inklusive *Gamle danske håndværk* från 1971. Det gör det svårt att förstå varför den mångsidiga, likaledes danska *Håndværkets kulturhistorie* (1982–84, del 1–4) inte ens finns med i litteraturförteckningen.

Hantverk i Sverige är, i enlighet med intentionerna, en uppslagsbok med fylliga och läsbara artiklar. Den är sannolikt inte tänkt att sträckläsas och ägnar sig inte heller för det. Till en början är det intressant att i en följd ta del av de varierande tekniker som används av bagare, bleck- och plåtslagare, bokbindare, boktryckare, borstbindare, buntmakare och båtbyggare, för att bara nämna de första artiklarna. Ett tjugotal yrken längre fram är det svårt att känna samma entusiasm för att tränga in i sadelmakarens, segelmakarens, skomakarens, skräddarens, smedens, stenhuggarens, stuckatörens och svarvarens arbetssätt. Det skall naturligtvis inte läsas som kritik utan mera som en varning riktad till hantverksentusiasterna. Bortsett från att uppräkningslistan av artiklarna på bokstäverna B och S är ett sätt för recensenten att ge exempel på de hantverk som skildras och därmed visa på variationen, menar jag att *Hantverk i Sverige* förtjänar att läsas selektivt, som den uppslagsbok den är.

Då slår antagligen inte heller upprepningarna i ögonen på samma sätt som när många artiklar läses i en följd. Upprepningarna ger å andra sidan anledning att ge synpunkter på boken just som uppslagsbok. Jag har inte räknat hur många gånger näringsfrihetsförordningarna 1846 och 1864 nämns, men det är åtskilliga. Likaså återkommer, som upprepad nyhet, exempelvis uppgifter om utbildningsgången lärling-gesäll-mästare liksom gesällernas vandringsstid. Det är förståeligt med tanke på att i en uppslagsbok skall varje artikel kunna läsas för sig.

I en uppslagsbok som denna, sammanhållet av ett gemensamt tema, erbjuder den lexikaliska formen emellertid möjligheter att komprimera vissa slag av fakta för att både skapa överskådlighet och spara utrymme för annat slag av information. Återkommande upp-

gifter som exempelvis äldsta skrået, lärlingstidens längd, förekomst resp avsaknad av krav på vandringsstid, mästarpровets art, tillkomstår och benämning på arbetsgivar- resp arbetarorganisationer etc hade med fördel kunnat placeras utanför den löpande texten. I stället hade en schematisk uppställning som inledning/avslutning på varje yrkesartikel varit att föredra. Under för alla yrken gemensamma rubriker hade de villkor som gällde för hantverket i fråga kunnat förtecknas. Den informationen kunde även ha sammanställts i tabellrisk form. Vinsten hade blivit ökade möjligheter för läsaren att jämföra likheter och skillnader mellan olika hantverksyrken. Det inbesparade sidutrymme hade givit plats för mer kunskap om varje hantverk.

Också det inledande blocket med översiktsartiklar om hantverket kan kritiseras för upprepningar, beroende på att flera författare skriver om olika aspekter på samma ämne. Det kan ha känts angeläget att låta olika experter komma till tals, men sannolikt hade det blivit mer givande, om en eller ett par författare hade fått svara för hela översikten. Med hjälp av rubriksättningen hade den ändå kunnat bevara sin encyklopediska karaktär. Som det nu är har uppsplittringen resulterat i å ena sidan upprepningar, å den andra bortfall av väsentliga aspekter.

Jonas Bergs artikel "Mästarens hushåll och hans anställda" handlar om lärlingars och gesällers villkor på 16- och 1700-talen. Innehållsligt är den i stort sett en dubbling av det föregående avsnittet "Lärling, gesäll, mästare", trots att Lars Edgren där behandlar tidsperioden från 1700-talet och fram till skråväsendets avskaffande. En samordning kunde ha berett plats för några av de övergripande aspekter som nu försvunnit eller bara nämns i förbigående, exempelvis hantverkarnas ekonomiska och sociala ställning i förhållande till andra grupper i staden, förekomst och betydelse av interna yrkeshierarkier, yrkesstolthet, klädsel och språk liksom inte minst mästarrhustruns och giftermålsstrategiernas roll. Lena Andersson Palmqvist beskriver i kapitlet "Städernas hantverksgårdar" deras exteriörer och funktionsuppdelning. Olika slag av verkstäder skildras under respektive hantverk. Ingen har dock fått i uppdrag eller sett som sin uppgift att behandla interiörer från boendedelen av hant-

verkarhemmen.

Samtidigt skall det understrykas att även om det finns anledning att efterlysa aspekter som inte tas upp, både eftersträvar och förverkligar boken i andra avseenden ett brett perspektiv på hantverkartillvaron. Det är värdefullt att hantverkarmiljön beskrivs genom hantverksgårdarna. Att lanthantverket ägnas ett eget avsnitt, "Stad och land" av Carl Johan Gadd, hör också till det som berikar framställningen.

Fokuseringen på hantverket har emellertid lett till att boken knappast kan sägas ha uppnått sitt syfte att vara en "modern" framställning. Som historieskrivning över hantverket bevarar den i hög grad en äldre tids distanserade utifrånperspektiv, förvånande nog med tanke på att både Lars Edgren och Lars Magnusson är starkt inspirerade av mentalitetshistoria eller historisk antropologi, när de i andra sammanhang skriver om hantverkare. Här dominerar emellertid den formella historien – skråväsendet, utbildningsgången, författningar och politik på bekostnad av vardagslivets erfarenheter och upplevelser.

Lars Edgren, som i den ovan nämnda artikeln ändå bidragit med översiktens mest "hantverkarnära" perspektiv, avslutar exempelvis ett annat avsnitt, "Från skråhantverk till näringsfrihet", med följande mening: "De sista resterna av ett system med rötter minst ett halvt årtusende tillbaka i historien var därmed /med näringsfrihetsförordningen 1864/ undanropade". Som också Lars Edgren väl vet, medförde det formella avskaffandet inte att skråväsendet försvann ur människors medvetande eller hantverkartillvaron. Resterna av skråväsendet spelade en betydelsefull roll under slutet av 1800-talet och spåren har inte heller försvunnit under 1900-talet. Verner Heltes artikel om "Hantverksutbildningen i dag" visar för övrigt konkret på den fortsatta livskraften i traditionsrester från skråväsendets tid.

Den senare artikeln ger anledning att framhålla det förtjänstfulla i att något av hantverkets villkor i dag får en översiktlig belysning. Samtidigt ställer det en fråga som boken lämnar obesvarad – hur såg hantverkarutbildningen ut efter näringsfriheten och fram till 1930-talet, den tidsperiod som boken fokuserar? Genom att i stor utsträckning, inte bara vad gäller utbildningen av hantverkare, lämna tiden efter 1864 och framåt utanför historie-

skrivningen, blir boken inte den förbindelse-länk mellan ett förindustriellt då och dagens nu som den syftar till att vara.

Vad gäller organisationerna efter 1864 skriver Lars Magnusson om "Hantverksförening eller arbetsgivarförbund". I de olika yrkesartiklarna nämns sedan kort tidpunkten för bildande av arbetsgivarförening resp fackförening. Det är svårt att förstå varför förändringen från gesällskap till fackförening via sjuk- och begravningskassa inte också har fått ett eget kapitel. Härigenom försvinner betydelsen av gesällernas föreningsaktivitet under tiden från skråväsendets upphörande till bildandet av varaktiga fackföreningar. Gesällernas organisationsvana från sjuk- och begravningskassor tillhör annars de faktorer som brukar sägas ha befrämjat fackföreningsbildandet. Hantverksarbetarnas viktiga roll inom den tidiga arbetarrörelsen har ofta framhållits.

Arvet från skråväsendet var emellertid inte bara en fråga om sammanhållning, varken inom ett och samma hantverk eller mellan olika slag av hantverkare. Statuskillnaden mellan lärlingar och gesäller, hantverkarnas in-tern yrkeshierarkier samt antagonismen mellan hantverksarbetare i Stockholm och i landsorten hörde till de faktorer som fortsatt splittade hantverksarbetarna inbördes under slutet av 1800-talet. Dessutom drog den, då som tidigare, en gräns mellan utbildade och outbildade arbetare.

Intressesmätningar mellan gesäller och mästare fanns redan under skråväsendets tid, men fördjupades i form av en klassklyfta under slutet av 1800-talet – samtidigt som avståndet mellan lärlingar och gesäller gradvis överbryggades. Det tillhör också historien om hantverksyrkenas förändring i samband med industrialiseringen, men hör till det som boken inte belyser. I det sammanhanget hade det också funnits anledning att ägna kvinnorna inom hantverksyrkena ett eget avsnitt – som egna företagare, som arbetare, som fackligt organiserade och oorganiserade och som konkurrenter till både manliga arbetsgivare och manliga arbetare.

Boken har emellertid nedtonat det sena 1800-talets dramatiska och djupgående omställningsprocess till ett antal stillastående organisatoriska händelser i form av årtal och namn på föreningar. Vad kampen och omställ-

ningen innebar för hantverkarna själva får vi inte veta mycket om, trots att det inte bara handlade om en medvetandeförändring utan också hade samband med framträngandet av nya tekniker, som för hantverkets arbetare och arbetsgivare visserligen ofta tedde sig som ett hot, men som inte minst för arbetarna också andades nya möjligheter.

Frånvaron av hantverkarna som människor är en allmän kritik som kan riktas också mot de 38 yrkesartiklarna. Vad jag saknar är skildringar från arbetslivet och vardagstillvaron – arbetstider, ekonomiskt utbyte, konkurrensen män-kvinnor i många yrken, upplevelsen av arbetsmiljön, kamratskap och konflikter. Vad innebar och innebär det för olika slag av hantverkare att ställa om sig till nya tekniker eller ändrade arbetsvillkor i övrigt? Glimtvis får vi en aning om vad arbetsförhållanden innebar för hantverkarna själva, men i stort lämnas vi i okunskap om både arbetets slitsamma och glädjrika sidor. Mot den kritiken kan invändas att artiklarna håller sig till målsättningen, dvs att beskriva hantverken historiskt samt med tyngdpunkten på tekniker och verktyg. Obestridligt är dock att en dimension saknas.

Många av artiklarna skildrar hantverken som de bedrevs traditionellt, vilket också är bokens syfte. Men det är extra intresseväckande när författarna inte stannar vid ett "förr" utan också ger inblickar i hantverket i dag, vare sig det präglas av traditionsstabilitet, vilket exempelvis gäller för skraddarna, eller genomgripande teknisk förändring som fallet är med bl a boktryckarna.

Få torde ha en sådan generalistkompetens att de kan bedöma vederhäftigheten i beskrivningen av 38 olika hantverkstekniker. Också av den anledningen är det nödvändigt att begränsa recensionen till generella synpunkter. Genomgående är beskrivningarna berömvärdt gjorda. Trots att det är en mycket svår uppgift att skildra en arbetsprocess i ord, karakteriseras beskrivningarna av både språklig och innehållslig klarhet. Det är lätt att efter en noggrann genomläsning av varje hantverk tro sig kompetent att förgylla, gjuta en staty eller en tennbägare, sy handskar, slå rep eller tillverka en tunna. Möjligen känner läsaren sig inte riktigt färdigutbildad som urmakare, men det beror inte på beskrivningens kvalitet, utan på den komplexa mekanism som skildras. Såväl

foton som teckningar samspelar väl med texten och fyller en viktig pedagogisk funktion. Författarnas kunskap och engagemang bidrar till att levandegöra de olika teknikerna.

"Hantverkslexikon" som följer efter de mer utförliga skildringarna av olika hantverk är en nyttig uppslagsbok. I likhet med bokens huvudtext upptas där hantverk i vid betydelse, inte bara i traditionell mening. Fotograf och kolare är två exempel. Rubriken "Stickare, stickerska" leder osökt till frågan varför sömmerska däremot utelämnats t o m i hantverkslexikon, medan skraddare har fått en egen artikel.

Det är naturligtvis lätt att vad gäller en bok som *Hantverk i Sverige* komma med synpunkter på vad som saknas. Boken behandlar många hundra år och tar upp omkring trehundra olika yrken. Det är en encyklopedisk, men ändå selektiv, översikt. Några har gjort urvalet. För andra är det lätt att önska mer och annat. Det skall därför understrykas att det är en stor tillgång, att det nu finns en samlad, vederhäftig och intresseväckande framställning av hantverk i Sverige.

Kritiken har främst handlat om att det finns mer kunskap om hantverket att ta tillvara och levandegöra. Kulturpolitiskt är det viktigt att det manuella arbetet inte isoleras till enbart en fråga om teknik utan att också erfarenheterna från dem som utförde arbetet får komma till tals. Applicerat på hantverket innebär det att vi behöver lyssna till människorna – mästare, gesäller och lärningar, eller arbetsgivare och arbetare, liksom till kvinnor och män, såväl i ett historiskt perspektiv som utifrån dagens villkor. Förhoppningsvis kommer den användbara och väl genomförda boken att stimulera till fortsatta insatser för att sammanställa och föra ut fördjupade kunskaper om hantverkets utövare.

Birgitta Skarin Frykman

Irena Turnau: History of Knitting before Mass Production. Institute of the History of Material Culture. Polish Academy of Sciences. Warszawa 1991. 214 s, 51 ill.

Detta är stickningens historia från medeltid till tiden omkring 1880. Det sista ordet har ännu inte blivit sagt och all forskning om äldre stickning har inte avslutats, men detta arbete

utgör en närmast heltäckande studie över en viktig gren av den europeiska textilindustrin. Ett långt stycke väg har professor Irena Turnau tillryggalagt under många års arbete. Ett beundransvärt resultat föreligger nu i en utökad engelsk version av "History of Knitting in Europe till the Beginning of the Nineteenth Century", Warsaw 1979. The Pasold Research Fund, London, knutet till den kända strumpindustrin, har sponsrat denna forskning, vidsträckt i tid och rum, om stickningsverksamheten som blev en förutsättning för den tekniska revolution som trikåttillverkningen innebar under 1800-talet.

I det hittills äldsta kända materialet råder viss osäkerhet vid särskiljandet av teknikerna nålbindning, stickning och språngning. Varje enskilt plagg fordrar ju närstudium och analys. Den omfattande litteraturförteckningen vittnar såväl om eminent kännedom om som kritisk granskning av materialet. Förf. besitter en imponerande förtrogenhet med tillverkningsorter och samlingar men efterlyser ytterligare källor och arkivhandlingar.

De nationalstater vi vant oss vid att se som naturliga begrepp har inte någon relevans i denna sammanställning. Här påminns man om att Europa under längsta tid bestått av ett stort antal mer eller mindre suveräna stater med regionala författningar och de lokala skillnaderna är därför även på stickningens område betydande. En detaljerad historia över stickningen i varje enskilt land låter ännu vänta på sig, men här får vi klargjort att tillverkningen kan delas upp i två huvudgrupper: den professionella skråbundna tillverkningen och den som utfördes i hemmen – båda för avsalu, men den senare naturligtvis även avsedd för eget bruk. Den engelska stickhistorien är väl känd, liksom de nordiska ländernas, men i många andra länder har endast vissa begränsade regioner tidigare studerats. Södra, centrala och östra Europas roll har hittills föga beaktats men träder nu fram i ljuset med större skärpa.

Vi får följa starten med koptiska och arabiska arbeten från tidig medeltid – mönstrad stickning utförd med två stickor anses ha utförts i Arabien och kanske Indien redan på 800-talet. Exempel på Europas tidigaste kända stickade arbeten finns i klostret Las Huelgas vid Burgos i Spanien i ett par raffinerade

kuddfodral från 1200-talets slut. Att stickning praktiserades i klostren förefaller sannolikt då vi påträffar pontifikalvantar i biskopsgravar från 1200- och 1300-talen och även i konsten möter vi den stickande Maria på Meister Bertrams Buxtehudealtare från 1380-talet. Största beståndet av medeltida handstickning har anträffats vid utgrävningar i Lettland, det rör sig om mössor och vantar av ull från 1300- och 1400-talen. Under 1400- och 1500-talen blomstrade handstickningen.

Med William Lees epokgörande konstruktion av stickmaskinen eller strumpvävstolen 1589 har en verklig konkurrent till handstickningen skapats. Principen bygger på öppnings- och förslutningsbara nålar vari maskorna bildas. Stickmaskinen var dock en komplicerad apparat som bestod av mer än 2000 delar, det fordrades stor yrkeskunskap av den som stickade. Den hade också en nackdel, med den kunde man endast arbeta i dagsljus. Och fram till början av 1800-talet lämpade den sig endast för plan stickning. Mycket manuellt arbete krävdes för plaggens färdigställande som att sy samman, montera och eventuellt brodera, vilket allt utfördes av kvinnor. Strumpvävstolen blev ett investeringsobjekt som smärre verkstäder kunde slå sig samman om. Stundom måste såväl specialvävare som råmaterial importeras. I flera europeiska länder redovisades skråttillverkningen, däremot finns inga källor som anger mängden handstickade plagg. Den förnämsta professionella produktionen var sannolikt avsedd för export eller för speciellt ändamål. Strumpvävstolen blev naturligt nog speciellt populär i England, men även i Frankrike under 1600-talet och i det övriga Europa från 1600-talets slut till 1800-talets början. Men det var först med konstruktionen av den cirkulära stickmaskinen under 1800-talets början som massproduktion av strumpor slog igenom.

Stickade plagg utgör en textilgrupp som i högsta grad är förbunden med nytto- och modetrend, plaggen låter sig lätt formas och töjas och lämpar sig därför speciellt bra till mössor, vantar och strumpor. Stickade mössor och vantar är som nämnts kända sedan tidig medeltid. Kanske fanns stickade strumpor redan på 1400-talet. Under senmedeltiden blev behovet av strumpor allt större och dessa kom så småningom att inta tätplatsen bland stickade

plagg. I Syd- och Västeuropa föreskrev modet knäbyxor för renässansens ädlingar och dräkten måste kompletteras med åtsittande strumpor och stickade baretter blev à la mode. Mode och teknik kan sägas gå hand i hand. Vissa modecentra stod för export med speciell inriktning. I Sverige gick Vasahovets manliga medlemmar i importerade silkesstrumpor och i England bar Henrik VIII spanska silkesstrumpor. Vid 1500-talets slut bars i Frankrike engelska trikåvaror och silkesstrumpor från Lucca eller Genua.

Den ökande efterfrågan på stickade varor innebar förutsättningen för bildande av skrän. Medan de enkla, billiga varorna var hemgjorda emanerade de förnämsta mer och mer från de skråanslutna verkstäderna. Redan 1268 påträffar man skråstatuter för stickare i Paris. Skrået kom att spela en viktig roll ur handels-synpunkt och övervakade tillverkningsprocedurer som spinning, färgning, valkning etc, medan stickarbetet kunde utföras som hem- eller förlagsarbete. Från 1488 har man i England urkunder angående försäljning av stickade varor. En extensiv produktion av handstickade varor hade utvecklats på de brittiska öarna under 1400-talet och under Elizabeth I:s tid utgjorde redgarmsstrumpor en viktig post i ullhandeln. Genom de sticksolor som på 1500-talet upprättades i England som fattigunderstöd kan man rentav tala om att stickningen kom att spela en social roll. I Danmark finner vi en parallell i Christian IV:s startade "silkevaerk", ett tuktt- och barnhus där stickade varor producerades.

Frankrike var näst England det ledande landet på maskinstickningens område. Här arbetade man dels inom skrän, dels i hemmen. Det kan påpekas att många skrän protesterade mot den maskinella tillverkningen. Först vid sekelskiftet 1700 slog de franska maskinstickade varorna ut de handstickade. Till Frankrike skedde enorm import från England. Det var huvudsakligen till Frankrike som mer än 400 strumpstolar fördes ut från England 1650-95. Att strumpstolar etablerades i stor skala i Frankrike berodde mycket på Jean Hindrets (ev Indrets) industrispionage. Han skaffade sig privilegium på tillverkning av västar, byxor, strumpor m m av såväl ull som silke och även andra material. Strumpstorlekarna standardiserades efter franska normer. I produktionen

av modevaror gick Frankrike om England – utan att maskinerna förbättrades, men tillverkningen fick statsstöd. Det tredje landet där Lees strumpvävstol med framgång etablerades var Italien. Milano blev den ledande orten. Till Schweiz medförde hugenotter från Frankrike efter 1685 stickmaskinen. Under 1700-talet och framåt kom maskinstickningen att spela en allt större roll för ländernas ekonomi. Skråbestämmelserna reglerade och gynnade handeln för de smärre arbetsplatserna som tilläts anställa lärpojkar och gesäller. Systemet med att lägga ut beställningsarbete för hela familjer innebar att man undgick de restriktioner som anställande av lärpojkar och gesäller förde med sig och man kunde hålla sig med billigare arbetskraft – som exempelvis kvinnor. Ännu ett socialt kapitel kan aktualiseras för utforskning.

I Norden var stickningen en sysselsättning som utövades i hemmen. Först på 1600-talet finner vi den i Sverige. Hit smugglade Jonas Ahlströmer 1723 in tre maskiner för strumpstickning. Strumpvävstolar började konstrueras här 1736 och strumpstickeriet grundades i Alingsås. Vid 1700-talets mitt fanns det minst 300 strumpvävstolar i gång. Polhem förbättrade vävstolorna och gjorde dem mindre. På 1600-talet importerades till Sverige och Norge silkesstrumpor, tröjor och västar. Ett exempel härpå utgör de sk nattröjorna i Norge. Dessa tillhör gruppen plagg som ofta fick ersätta dyrbara, sydda av vävda sidentyger.

Ett speciellt kapitel utgör sammanställningen av de stickade bordstäckena. Det rör sig om veritabla mästerverk från 1600- och 1700-talen, med hemvist framför allt i Schlesien, Elsass och Sydtyskland. De kan också ha begagnats som väggbeklädnader, sängtäcken eller mattor. De största kunde mäta 2x3 meter. Troligen har de alla varit mästerstycken för inträde i ämbetet – stickskrået. Statuterna krävde att ett sådant mästerverk skulle utföras på omkring 13 veckor! Dessa täcken eller bonader framställdes i trakter där man hade lång sticktradition. Ett sådant täcke blev det mest komplicerade och det viktigaste en blivande mästare kunde tänkas utföra. Upp till 10 olika färger kunde komma till användning. Sannolikt var det vid Rudolf II:s hov i Prag som denna specialkonst hade sina rötter. Från Böhmen, som var ett viktigt textilcentrum under 1500- och 1600-talen,

spreds kunskapen till Schlesien och Elsass – det senare landet hade tradition som handstickningens starkaste fäste. Från Schlesien stammade det äldsta kända (nu försvunna) täcket signerat och daterat 1667. Genomgående rör det sig om bordstücken med viss motivkrets av religiös karaktär.

Allmogestickningen ägnas ett eget avsnitt. Förf ställer här den berättigade frågan: vad menas egentligen med allmogestickning, och konstaterar att det är stickning till husbehov och ej till avsalu – en sysselsättning för familjens äldsta. På grund av stora regionala variationer i plaggens utformning, mönster, färgsättning etc är detta material svårt att kartlägga. Att allmogestickningen hade stort inflytande på den stickning som utfördes i städerna framgår inte minst av material från de brittiska öarna och Skandinavien. Som vi tidigare konstaterat härstammar de tidigaste kända skandinaviska stickade allmogeplaggen från 1600-talet. Förf har funnit att vissa trakter i Sydfrankrike, på Jylland, Island, Shetlandsöarna och Kanalöarna levererade stickade varor för export, alltså ett avsteg från husbehovstickningen. Intressant är att även om inte regelrätt "folkdräkt" bars av lantbefolkningen i England kunde stickade plagg ingå i den vanliga "second-hand" garderob som var den engelska lantarbetarbefolkningens normala. Hur impulserna går mellan länderna ses exempelvis i norsk allmogestickning hur den tagit intryck av mönstrade engelska plagg.

På Island introducerades stickningen antagligen av engelska eller tyska handelsmän. Plagg som framställdes på Island uppvisar stora variationer. Stickning kunde utföras av såväl män som kvinnor och barn. Också Österrike visar samma fenomen. Här kan tidig produktion beläggas, ty redan på 1400-talet bar bönder nära Salzburg stickade strumpor och byxor. Till Polen spreds stickningen sent och först på 1600-talet etablerades skrån. Till den nationella mansdräkten bars här inga stickade strumpor men väl stövlar. Först på 1800-talet började bondebefolkningen bära strumpor. Också bondestickningen utanför Europa som i Kaukasien, Mellersta Östern och Nordafrika berörs i denna avhandling då den spelar en viktig roll i den islamiska dräkten.

Det rika material som förf behandlat så ingående kan erbjuda och locka till nya special-

studier. Vi har sett en verksamhet som ur det allra enklaste utvecklats till en världsindustri. Ett arbete som ursprungligen inte krävde något utrymme skapade specialister som behärskade tekniken ända till lyxtillverkning för export. Man ställer sig frågan om vissa utbildningscentra kan spåras och vilka grupper i samhället som de skickliga yrkesmännen eller -kvinnorna tillhörde. Vilken roll spelade klostren? Materialets anskaffning är en annan viktig fråga. Fåravel, silkesodling etc är ju beroende av geografiska förutsättningar och klimat. Med stickningen framställdes en nyttigvara för det enkla fattiga folket och samma teknik begagnades av specialister för exklusiva produkter av lyxkvalitet. Handstickade plagg uppskattades mer – trots att de var dyrare – än maskinstickade och i England var in på 1700-talet handstickning en större industri än maskinstickning och det ansågs förnämligt att sticka. För ländernas ekonomi kom dock maskinstickningen att spela en allt större roll. Till att börja med var det en blygsam industriproduktion som avlöste det väletablerade hantverket. Grundprincipen i strumpvävstolen blev avgörande för den revolutionerande roterande stickmaskinen. På mekanisk väg skulle broderade vävnader och spetsar komma att tillverkas. Vid 1800-talets mitt hade Lees konstruktion avlösts av ångdrivna maskiner och trikå-tillverkningen i Europa övergått från hantverk till industri.

Gudrun Ekstrand

Baltic Silver. Silver treasures from Livonia, Estonia and Courland. Red av *Carl Ehrnrooth, Raimo Fagerström och Elsebeth Welander-Berggren*, utgiven av AB Stockholms Auktionsverk och Konsthantverksmuseet i Helsingfors 1991. Tryckt på tre språk: engelska, finska och svenska. Esbo 1991. 370 s., ill. i färg och svart-vitt.

En utställning utan dokumentation blir ofta fort bortglömd. Boken om det baltiska silvret började med en utställning under sommaren 1991 på AB Stockholms Auktionsverk, där man hade hört att en utställning av livländskt och kurländskt silver pågick i slottet Rundale (Ruhenthal) utanför Bauska i södra Lettland. Eftersom Auktionsverket hade gjort en större

silverutställning *Modernt skandinaviskt silver* år 1987 gjordes ett besök på Rundale slottsmuseum och den utställningen och de många nya forskningsrönen gjorde ett sådant intryck att Auktionsverkets chef och chefsintendent fann att det unika materialet borde göras tillgängligt för en vidare krets. Ett samarbete påbörjades därför mellan Konstindustrimuseet i Helsingfors och AB Stockholms Auktionsverk – och detta resulterade i utställningen *Silverskatter från Livland, Estland och Kurland*. Den visades först ca 2 månader i verkets rymliga sommartomma salar i juni–augusti och flyttades i september till Helsingfors. Förbindelserna mellan Sverige, Finland och de baltiska länderna har alltid varit starka och många svenska silversmeder var verksamma i Baltikum. Elsebeth Welander-Berggren var kommissarie för utställningen och lånade in föremål från museer och kyrkor i Lettland och Estland samt från institutioner och samlare i Finland och Sverige. Resultatet blev en utställning som måste räknas till den mest omfattande som någonsin visats av baltiskt silver från 1400-talet till 1800-talets första decennier. På Konstindustrimuseet i Helsingfors tillfogades också inlån från Eremitaget och Kreml. Samtliga föremål är dokumenterade i bild och text med mått och vikt.

Publikationen inleds med en uppsats av den tyska specialisten på baltiskt silver *Annelore Leistikow*. Hon belyser de historiska landskapen Livland, Estland och Kurland och de många politiska omvälvningar som har skett inom dessa länder som på 1200-talet gick under det gemensamma namnet Livland. Efter Gamla Livlands undergång 1561 gick Livland och Kurland sina egna vägar medan Estland samma år sökte beskydd i Sverige. År 1629 blev Livland och år 1673 Estland generalguvernement under svensk överhöghet. Kurland tillhörde Polen tills det vid Polens tredje delning år 1795 tillföll Ryssland. Efter det Stora Nordiska Kriget 1700–1721 i och med freden i Nystad 1721 fick Sverige avträda Estland och Livland till Ryssland och tillsammans med Kurland bildade de tre landskapen de ryska Östersjöprovinserna fram till kejsardömets fall 1917. Vid fredsförhandlingarna i Dorpat och Riga grundades de två nordligaste staterna Estland (Eesti) och Lettland (Latvija) och den sydligaste Litauen (Lietuva). Författarinnan kommer inte närmare in på 1900-talets skiftande skeenden.

Ursprungligen var området befolkat av finsk-ugriska och ostbaltiska folkslag som på slutet av 1100-talet, då Svärdsriddarorden och senare Tyska Orden missionerade där, ännu inte hade gjort någon statsbildning. Det blev tyskarna som utgjorde lantadel och borgerskap och kom att inneha vissa privilegier under såväl svensk som tysk regim.

Redan på 1300-talet slöt guldsmederna sig samman i skrän om det blott fanns tre på samma ort. Stadgarna för guldsmedsämberet i Riga är t ex kända sedan 1360. Reval följer efter år 1393. (Sverige fick sina första skråstadgar 1485.) Leistikow redogör för stämpling, silverhalt och krav på lärlingarnas tyska ursprung, i klartext kunde endast den lärling antagas i Riga som med födelseattest påvisade att han var "van ehrlicken, framen, Düdschen unberüchtigten lüden van vader und moder echt und recht gebaren sy". Det är därför inte att undra på att man finner många tyska namn i bokens mästarregister eftersom dessa statuter gällde till in på 1800-talet. Dock fick svenska mästare invandra och deras namn kan då och då urskiljas i register och bildmaterial.

Valda Vilite, som är forskare vid slottsmuseet i Rundale, har skrivit bokens andra uppsats *Silver från Livland och Kurland*. Hon berättar att forskningen påbörjades av två tyska konsthistoriker för cirka 100 år sedan, men att dessa huvudsakligen intresserade sig för storgodsägarnas silverföremål samt för kyrkans och skrånas. Först under Lettlands självständighetsperiod 1920 till 1940 upptogs forskningen igen. Då inriktades den också på det etnologiska materialet – allmogens dräktsilver utfört av inhemska smeder. Valda Vilite var med om att arrangera den stora silverutställningen på Rundale slott, den som inspirerade Auktionsverket i Stockholm. Rundale-utställningen hette "Silver i Lettlands konsthantverk 400–1900-tal". Ja, 400-talet är inte tryckfel för redan på den tiden fästes den lettiska dräkten med silverspännan och såväl män som kvinnor bar arm- och finger-ringar. Denna produktion upphörde, när de tyska korsriddarna under 1200-talet anföll letterna. Författarinnan nämner att det främst var tyskättade guldsmedsdynastier, som skapade sina egna former och ornamenter fram till år 1936, då skråväsendet upphörde.

Vilite omnämner en för Sveriges del kanske bortglömd stadga, nämligen den som guld-

smederna fick i Riga 1634 och som guldsmeden Jürgen Specht tog till Sverige 1648, där den samma år den 25 november stadfästes av drottning Kristina. Många mästartarnamn förekommer i hennes uppsats, somliga med mycket intressanta upplysningar. Särskilt framhäver hon Ewert Panck, som på 1600-talet kom från Vadstena till Kurland, blev upptagen i skrået 1686 och ålderman 1705.

Trots ofreden i länderna anger Vilite att mycket bordssilver finns kvar, vilket också framgår av bokens katalogdel, där varje föremål är fotograferat. Förutom vanliga måttuppgifter på varje föremål har utställningskommissarien vägt varje pjäs, vilket är utomordentligt intressant för den silverintresserade läsaren – och för forskningen vid museerna. Det baltiska silveret har en påtaglig tyngd, vilket också anger att guldsmederna har varit skickliga, då det är väsentligt svårare att t ex ciselera en tjock silverplåt än en tunnare. Alla de katalogiserade föremålen är behandlade noggrant – och allt förekommer på de tre språken engelska, finska och svenska.

Bokens sista kapitel är ägnat åt stads- och mästartämplar, varav en del har kunnat publiceras tack vare den pågående forskning som skett bl a vid Rundale slottsmuseum.

De sista åtta sidorna upptar "Förklaringar och förkortningar", "Åldermännen i Riga och deras årsbokstäver" samt en lista över de utmärkta fotografer, som har illustrerat boken. Sedan tillkommer en lista över utlånarna, där bl a HM Konungen finns med. Utlån har nämligen skett från Gustav V:s stiftelse (vilken för silvrets del uppgår till över 700 nummer). Sist kommer en förteckning över sponsorerne, som har gjort det möjligt att först och främst hjälpa till med att sprida kunskap om de nya baltiska staternas urgamla kulturarv och som därmed också har del i boken Baltic Silvers tillkomst.

Lis Granlund

Godrun Ekstrand: Kröningsdräkter i Sverige. Carlsson Bokförlag. Stockholm 1991. 178 s., ill.

Sverige har ett unikt bestånd av kungliga dräkter, bland vilka kröningskläderna intar en viktig plats. De förvaras i landets äldsta museum, Livrustkammaren. Godrun Ekstrand, som nyligen gått i pension, har förestått dess dräkt- och

textilsamling. Hennes bok Kröningsdräkter är frukten av ett mångårigt arbete.

Utgångspunkten är naturligtvis de bevarade dräkterna från Gustav II Adolf till Oskar II och Sofia, men skildringen börjar redan med Gustav Vasa. Räkenskaper och samtida berättelser har givit stoffet till framställningen om kröningssederna, ståten, symbolhandlingarna, penningkastandet och bespisningarna där sådana förekommit.

Den äldsta bevarade kronan är Erik XIV:s magnifika kungakrona, som användes vid många tillfällen, sista gången av Oskar II. Silvertronen, en gåva till drottning Kristina av Magnus Gabriel De la Gardie, hör också till de ständigt återkommande kröningsföremålen. Det är en fascinerande framställning av ceremonier och prakt och det nästan obegränsade slöseriet vid vissa kröningar. När Erik XIV, Kristina, Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika kröntes sparades inte på någonting. Juveler, vagnar, schabrak och mantlar nyanskaffades. Men andra gånger med ebb i kassan fanns inga karosser utan man fick gå till fots från Slottet till Storkyrkan (vilket ju inte var långt). Mantlarna reparerades och gamla broderade guldkronor flyttades till nya dräkter. Guldkronor skulle det nämligen vara, invävda eller broderade, på mantlar, rockar, stövlar, klänningar, skor och handskar. Ibland kunde dessa tyger bli stora konstverk som t ex i Lovisa Ulrikas och Sofia Magdalenas bevarade kröningsklänningar av silvertyg med invävda guldkronor, tyger som med tjugo års mellanrum vävdes på sidenfabriker i Stockholm.

Detta är en bok som ger mycket mer än titeln lovar därför att vi får så mycket kulturhistoria kring dräkterna. Kröningarna beskrivs i kronologisk ordning. Allt finns med: platsen, de agerande personerna, ståten, vädret och ceremonielet och vilka kröningsjuveler som användes. Ögonvittnen berättar i brev, dagböcker och tidningsreportage och det är beundransvärt hur många målade skildringar som Godrun Ekstrand funnit. Sedan vidtar katalogen över dräkterna med beskrivning av plagg efter plagg, med uppgifter om material, snitt, mått och tillverkare.

För dräkthistoriker och kulturhistoriker är detta en guldgruva. Men varför slutar boken så abrupt med drottning Sofias släp vid kröningen i Trondheim? Släpet är visserligen slutet på kröningskläderna men någon slags avslutande

sammanfattning eller lite fakta om hur det gick sen skulle känts tillfredsställande.

Många roliga uppgifter kryddar framställningen. Som t ex att Lovisa Ulrikas midjemått var 47 cm och Sofia Magdalenas 59, vilket inte heller är mycket. Att Karl XV lät sätta ut silvertronen vid obeliskan på Slottsbacken där han hyllades av folket. Eller att Gustav IV Adolf, som alltid hade otur, kröntes i snöyra, och damerna som inte kunde bära ytterplagg till sina gala-dräkter frös och den stackars drottningen med generösast tänkbara dekolletage var gravid och mådde illa. Rent rörande är den ena av Oskar II:s två krönings skjortor. Den var broderad med kungens krönte namnschiffer, med de svenska och norska riksvapnen samt med texter i frakturstil omgivna av bladverk – "Brödrafolkens väl" på vänster sida och "Industriens beskyddare" på den högra – allt i finaste vitbroderi.

Bildmaterialet är överdådigt. Dräkterna är fotograferade på specialgjorda dockor i tidsmässigt avpassad praktmiljö i Kungl Slottet. Samtida porträtt eller andra bilder kompletterar, vanligen målningar som t ex Pilos berömda kröningsstavla. Stackars drottning Lovisa finns bara på foto och ser så olycklig ut i sin misskläd-samma galadress.

Carlsson Bokförlag bör ha en varm eloge. Det är inte bara många och intressanta böcker med kulturhistorisk inriktning som Trygve Carlsson ger ut, utan på sistone också vackra böcker som denna, med genomtänkt layout och illustrationer i färg.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Olav Christensen och Anne Eriksen: Hvite løgner. Stereotype forestillinger om svarte. H. Aschehoug & Co (W. Nygaard), Oslo 1992. 152 s.

De norska folkloristerna Olav Christensen och Anne Eriksen har givit ut en bok om ett ämne, som är särskilt aktuellt i vår tid, som brottas med känslor och beteenden gentemot främlingar och särskilt då sådana med en mörkare hudfärg. De har vågat sig på att tala om "negrer" i västerlänningarnas föreställningsvärld. Det gäller de generella, stereotypa bilder som har levt och kanske till vissa delar ännu lever hos oss. Vi får en samlad bild av en gången tids föreställningar i Norge, där man liksom i Sverige under de sista decennierna på

1900-talet fått en helt förändrad erfarenhet av svarta. Ännu på 1960-talet var det en stor upplevelse att överhuvud se en livs levande "neger". Nu på 1990-talet har många svarta som arbetskamrater.

Ordet neger kommer från latinets niger, som betyder svart. Det är förolämpande att kalla någon för neger, men helt acceptabelt att säga svart om en person med sådan hudfärg. Protesterna har kommit från objekten själva, beroende just på den behandling, som sammanhänger med de vitas stereotypa uppfattningar. Allt för många svarta har fått känna av den vite mannens hårdhet. Trots den laddning som ligger i själva ämnet har författarna lyckats med konststycket att göra en mycket tankvärd, men inte känslös exposé av en förskräckande provkarta på vit naivitet och cynism. Ett syfte har också varit att sprida kunskap i en främlingsfientlig omgivning. Boken handlar huvudsakligen om föreställningar i Norge och börjar därför helt följdriktigt med den första svarta människan i Norge. Han kom till Norge som slav med kung Fredrik III:s oäkta son greve Ulrik Frederik Gyldenlöve (1638–1704), blev så småningom frigiven och utnämnd till postmästare m m och fick ett tragiskt slut i det att han blev nedstucken på öppen gata. Det var inte ovanligt med slavar från kolonierna hos de rika familjerna i Norge. De var inga arbetsslavar utan hade närmast uppgifter som livtjänare och hov – eller ceremonimästare. Genom bibelläsning hade man långt tidigare fått kunskap om de svarta genom bl a berättelserna om Noaks son Ham, som blev stamfader för alla svarta folk. Genom att bli kristen blev man riktig människa och därför döptes alla hus-slavar och fick som regel namnet Christian.

Ett fascinerande avsnitt handlar om hur man har visat "negrer" på cirkus och till och med förevisat hela negerbyar med män, kvinnor och barn. Folk kunde till och med få känna på riktiga negrer. Det här var ju i en tid då folkförlostelserna var få och kunskapen om främmande folkslag var praktiskt taget obefintlig. En omfattande utredning ägnas åt uppkomsten och utbredningen av rasteorier och fientliga föreställningar. Författarna analyserar vetenskapsmännens och folkets åsikter. Det är hos barnen som framtidens samhälle grundläggs och det är därför viktigt att även sådana barnböcker som "Lille svarte Sambo" och "On-

kel Toms stuga" genomlyses.

Missionärerna förde kristendomen, skolor och västerländsk sjukvård till Afrika. Den nära kontakten som detta förde med sig resulterade i många klichéer om afrikanernas karaktärer och traditionsmönster. Den seriösaste vägen att förmedla och inpränta föreställningar om afrikaner gick via rapporter från fältet, resor i Norge av missionärer, ofta tillsammans med infödda präster eller andra afrikaner, som föreisades vid föreläsningar och andra möten. Många norrmän fick genom de medförda svarta en enkel lektion i att man var människa även om man hade en annan hudfärg.

Riktigt otäckt är kapitlet om kannibalerna, dvs våra föreställningar om människoätarna i Afrika. Egentligen kan man förvisa människoätarna till enbart Karibien, därifrån själva

benämningen kommer, men föreställningarna om vilda kannibaler lite varstans är seglivade.

Att klä ut sig till "neger" för att bli mera uppskattad praktiserades av jazzmusiker i jazzens barndom och reklamen har i många sammanhang använt sig av svarta för att få bättre avsättning för sina varor. Ett misslyckat försök var det när man försökte sälja bakfett med hjälp av en kraftig "neger". Nästan omedelbart uppstod föreställningen om "negerfett" och reklamkampanjen inställdes.

Många föreställningar kan man le litet överseende åt och hoppas på att de snart inte längre skall ha annat än berättarvärde. Så är inte fallet med de svartas tillskrivna sexuella liv. Är inte det ett område för mera omfattande forskningar?

Ulla Lindström

KORTA BOKNOTISER

Bo Persson: Skogens skördemän. Skogs- och flottningsarbetareförbundets kamp för arbete och kollektivavtal 1918–1927. Diss. English summary. Arkiv avhandlingsserie 37. Lund 1991. 228 s.

I denna doktorsavhandling i historia försöker författaren förklara varför Norrlands skogsarbetare länge hade sådana uppenbara svårigheter med att få till stånd drägliga avtalsförhållanden. Förbundets kamp under 1920-talet kan onekligen uppfattas som amatörmässigt upplagd men blir begriplig mot bakgrund av de mycket speciella levnadsvillkor under vilka skogs- och flottningsarbetarna levde. Den sociala och kulturella splittringen var stor, avdelningarna små och isolerade och medlemmarna hade andra konkurrerande arbetsmöjligheter. Man var primärt intresserad av att få arbete, lönen var mindre betydelsefull. Persson koncentrerar sig på villkoren som gör det skenbart kuriösa begripligt, alltså ett etnologiskt synsätt om man så vill. Särskilt intressant är Bo Perssons genomgång av 18 lokalavdelningar, från Näs och Gysinge i söder till Vännäs i Överkalix i norr.

Avhandlingen är problemorienterad och teoretiskt väl förankrad. Möjligen kunde man efterlysa en mer systematisk behandling av arbetsgivaridans taktiska agerande. Hur utnyttjade skogsbolagen de spe-

ciella villkoren i skogsbygderna för att motverka fackanslutningen? Författaren behandlar i huvudsak just skogsbolagens anställda. Men hur fungerade fackföreningarna när det gäller den bondeägda skogens anställda på 1920-talet?

Mats Hellspong

Bengt af Klintberg: En tjotablångare mellan lysmaskarna. Något om ekenssnacket i litteratur och folklöre. Höjerings. Stockholm 1991. 51 s.

Detta är en mycket underhållande skiss till stockholmslängens historia och behandling i skönlitteratur och vetenskap. Författaren gör punktvisa nedslag hos framstående traditionsbärare på detta område, från Kolingen och Frasse Karlsson-Gyllenhjelm till Cornelis Vreeswijk och Ernst Brunner. Rottrådarna till romani och tattarspråk, till månsing, förbrytarslang och hederlig sörmländska antyds. Boken väcker många slumrande språkupplevelser till liv men väcker också oro: har detta viktiga område verkligen utforskats tillräckligt systematiskt av våra språksociologer? När stod denna konstart på höjden av sin utveckling och var låg dess geografiska epicentrum? Mellan Östgötagatan och Södermannagatan?

Mats Hellspong

Jan Hult – Bengt Nyström: Technology & Industry. A Nordic Heritage. Science History Publications. Canton, Ma. 1992. 218 s, ill.

Intresset för teknikens och industrins historia går i och för sig långt tillbaka såväl i Sverige som i de nordiska grannländerna. Man behöver bara för vår del nämna namn som Carl Sahlin och hans stora samlingar, ett pionjärverk för sin tid, Ferdinand Boberg, berömd som arkitekt men också för sin omfattande dokumentation av äldre industrimiljöer samt Torsten Althin, skaparen av Tekniska museet i Stockholm 1924 och förste innehavare av en lärostol i ämnet vid Tekniska högskolan, åtskilliga andra icke att förglömma.

Men verklig bredd har intresset fått först under de senaste decennierna med dess forskning och

publicering jämte bevarandet av byggnader och annat, i Sverige ofta registrerade som byggnadsminnen enligt 1962 års lag eller eljest vårdade av museer och stiftelser. Det gäller stundom internationellt sett unika monument, eftersom utvecklingen i de nordiska länderna i stort varit skonsammare mot dem än på kontinenten. Det är sålunda med hänsyn till utländsk publik tacknämligt att det nu utkommit ett gediget översiktsverk på engelska under medverkan av specialister från varje land, alltför många att här namnges. Bokens ena halva behandlar teknologins historia, den andra vad som bevarats på olika orter, och det är numera inte litet. Den är lättläst och väl illustrerad, en handbok av bästa slag för såväl historiker av facket som en större industrihistoriskt orienterad läsekrets.

Gösta von Schoultz

Äldre årgångar av Rig säljes billigt!

F.n. pågår en flyttning och omorganisation av Rigs lager på Nordiska museet. I samband med detta säljer Föreningen för svensk kulturhistoria ut såväl enstaka nummer som hela årgångar. Ett mindre antal nummer finns kvar från tidskriftens första år 1918–1923. Från slutet av 1920-talet och från 1930-talet finns inga nummer bevarade. Från 1940-talet och framför allt från mitten av 1950-talet och framåt finns gott om rest-exemplar.

Försäljningen sker till realisationspriser. Ett enstaka nummer kostar 5 kronor, en hel årgång 20 kronor. Portokostnader tillkommer. Försäljningen pågår så länge lagret räcker. Möjligheten finns alltså att mycket billigt skaffa sig en obruten serie årgångar av Rig i varje fall från mitten av 1950-talet.

Den som önskar beställa Rig, enstaka nummer eller hela årgångar, ombedes vänligen göra en skriftlig beställning till Föreningen för svensk kulturhistoria, Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Det går också bra att ringa till tidskriften Rigs expedition, Nordiska museet, tel. 666 46 00.

Leka för livet

Fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1992.

Att leka är att kunna förvandla verkligheten till något annat, att sätta en guldkant på livet, som ger det en mening utöver det vanliga.

Så skriver en av författarna i Fataburen, som i år handlar om lekens betydelse och om generationers syn på lekar och leksaker. Astrid Lindgren skriver om sin barndoms lekar. Här berättas också om Gustav III:s leksaker, om vinterlekar, om hemmagjorda leksaker, om pappersdockor och datorspel. Om barnramsor, Bellmanhistorier och "alla barnen"-rim.

Leka för livet ges ut i anslutning till utställningen *Barnets århundrade* och ett par artiklar pekar på de kulturhistoriska museernas möjligheter att göra historien levande genom upplevelser, fantasi och upptäckarglädje.

Mycket rikt illustrerad, delvis i färg.

Pris 250:-

Köp den i bokhandeln, på Nordiska museet
eller beställ direkt från

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

Box 27820

115 93 STOCKHOLM

Tel. 08/666 46 00, fax 665 45 80